

The Historical Development of Prachin Buri Studies from the Archeological Evidences and Oral Tradition in Local Areas

Kampol Champapan

Phranakhon Si Ayutthaya Rajabhat University

E-mail: kampol2551@gmail.com

279

ปีที่ 22

ฉบับที่ 1

ม.ค.

-

พ.ย.

2559

Abstract

This article is presenting the result of the study about Prachin Buri histories in before the 25th Buddhists era from the Dvaravati to early Bangkok periods. By used the Archeological evidences are the survey studies (or field trips) in those local areas. To define in the periodization of Prachin Buri are 4 periods: (1) the ancient Dvaravati era which centered at the Sri Mahosot city in Sri Mahosot district, (2) the Angkor cultures era had discovered at the Amorndevi Pura ancient city site in Sri Mahabho district and the Baan Prasat ancient site in Kabin Buri district, (3) the Ayothaya cultures era had discovered to the ancient sites building at Wat Bot, Wat Buang, Wat Thao-Utong in Prachin Buri city district, (4) the Ayutthaya to Bangkok cultures periods are the many habitation in

times and spaces at the present Prachin Buri province. It is an importance old city of Prachin Buri river basin. Until the end of Dvaravati era, Prachin Buri had the development of the cultural societies by copies and edited the cultural reflections from the 2 kingdoms: The Angkor of ancient Khmers kingdom and the Ayutthaya of Siamese kingdom. Prachin Buri has the many ethnic groups living in this area together: Thais, Laos, Khmers, Mons, Kuys, Chongs, Vietnams, and Chinese etc. By this local having Laos and Khmers ethnic groups are the main peoples has making the cultural identities in each the Prachin Buri local areas.

Keyword: Prachin Buri, Local history, Archeological evidences, Dvaravati, Ayutthaya or Ayudhya

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชน เมืองปราจีนบุรี ศึกษาจากหลักฐานทาง โบราณคดีและมุขปาฐะในท้องถิ่น

กำพล จำปาพันธ์

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา

E-mail: kampil2551@gmail.com

281

ปีที่ 22

ฉบับที่ 1

ม.ค.

-

เม.ย.

2559

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการนำเสนอรายงานผล
การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองปราจีนบุรี เน้นช่วง
ก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึง
สมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยใช้หลักฐานทางโบราณคดี
ที่ได้จากการเดินทางสำรวจจากสถานที่จริง รวบรวม
ข้อมูลหลักฐานที่ได้มาจัดแบ่งยุคสมัยทาง
ประวัติศาสตร์ของบริเวณปราจีนบุรี จนสามารถจัด
แบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ของอาณาบริเวณ
ปราจีนบุรีออกได้เป็น 4 ช่วงสมัย ได้แก่ 1.ช่วงสมัย
ทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16) มีศูนย์กลาง
ตั้งอยู่ที่เมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ
2.ช่วงสมัยเขมรเรืองอำนาจ (ราวกลางพุทธศตวรรษที่
16-ปลายพุทธศตวรรษที่ 18) มีโบราณสถานตั้งอยู่
ที่เมืองอมรเทวีปุระ อำเภอศรีมหาโพธิ์ และที่บ้าน

ปราสาท อำเภอกบินทร์บุรี 3.ช่วงสมัยอยุธยา (ราวพุทธศตวรรษที่ 17-20) มีแหล่งชุมชนอยู่ที่วัดโบสถ์, วัดบึง, วัดท้าวอุทอง 4.ช่วงสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 21-24) เป็นชุมชนใหญ่ตั้งอยู่ในย่านตัวเมืองปราจีนบุรีปัจจุบัน ปราจีนบุรีเป็นเมืองเก่าแก่สำคัญของลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาหนึ่งของแม่น้ำบางปะกง หลังสมัยทวารวดีได้มีพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงแต่ละยุคสมัย มาจากการเลือกปรับดัดแปลงอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่อยู่ใกล้เคียง คือสองอาณาจักรสำคัญระหว่างอาณาจักรที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร (ทวนเลสาบ) มีผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์อาศัยอยู่ร่วมกันในพื้นที่ ได้แก่ ไทย, ลาว, เขมร, มอญ, กูย, ของ, เวียดนาม, จีน เป็นต้น ทั้งนี้โดยมีกลุ่มคนลาวและเขมรเป็นกลุ่มประชากรหลักที่สร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมให้กับท้องถิ่น

คำสำคัญ: ปราจีนบุรี, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, หลักฐานทางโบราณคดี, ทวารวดี, อยุธยา

บทนำและความสำคัญ

ปราจีนบุรีเป็นเมืองชายพระราชอาณาเขตที่มีความสำคัญและเป็นศูนย์กลางแห่งหนึ่งของภาคตะวันออก ตลอดหลายศตวรรษที่ผ่านมาผู้คนที่มีสัมพันธ์กับดินแดนแถบนี้ ได้เผชิญกับสภาพความเปลี่ยนแปลงของช่วงยุคสมัยสำคัญต่างๆ ซึ่งสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของศูนย์กลางอำนาจไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง ศูนย์กลางอำนาจที่ว่าก็ได้แก่ การแข่งขันและชิงทรัพยากรของอาณาจักรใหญ่ของภูมิภาคอย่างเขมรพระนครกับอยุธยา ปราจีนบุรีเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ปลายแดนอำนาจและอิทธิพลของทั้งสองอาณาจักร จึงเกิดวัฒนธรรมสองสายนี้มาปะทะประสานและผสมปนเปกันอย่างเข้มข้นในพื้นที่

แน่นอนว่าเขตแดนรัฐชาติ เป็นสิ่งที่ถูกสถาปนาขึ้นในยุครอยต่อของลัทธิล่าอาณานิคมปลายพุทธศตวรรษที่ 25 แต่การทำความเข้าใจใดๆ ที่มีต่อเส้นพรมแดนที่เพิ่งปรากฏในยุคสมัยดังกล่าวนั้น ไม่อาจละเลยเหตุปัจจัยทั้งหลายที่เป็นมาก่อนหน้า ซึ่งทำให้การสถาปนาเขตแดนของรัฐชาติเกิดขึ้นและเป็นจริงได้ไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง ไม่ใช่แต่เพียงการกำหนดแผนที่พรมแดน หากแต่เป็นการควบคุมบงการอดีตที่มีอยู่ในผู้คนในพื้นที่ ว่าเป็นไปในทิศทางใด

อย่างไรก็ตาม เราทราบกันโดยประมาณ ว่าก่อนการเกิดเส้นพรมแดนรัฐชาติ เมืองชายแดนตะวันออกมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นมากมาย แต่เราก็มักไม่ค่อยทราบรายละเอียดต่างๆ ของความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ว่ามีอะไรบ้าง เหตุที่เป็นดังนั้น เพราะประวัติศาสตร์ไทยยังคงมุ่งเน้นคำอธิบายแวดล้อมความเปลี่ยนแปลงของศูนย์กลางเป็นโครงเรื่องหลักอยู่ก็ส่วนหนึ่ง แต่อีกส่วนหนึ่งก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า เรายังไม่มีโครงเรื่องที่ จะใช้การได้แม่นยำเหมาะ สำหรับการสร้างประวัติศาสตร์อีกชุดหนึ่งขึ้นมา

แม้แต่ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เคยใช้กันมามาก ก็ยังมีข้อจำกัดอยู่หลายประการ เพราะ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ดังกล่าวยังมีข้อกังขาเรื่องการข้ามพรมมองและนิยามจากศูนย์กลาง การเกิดขึ้นและมีอยู่ของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ก็เป็นสิ่งที่ยืนยันถึงการดำรงอยู่โดยนัยของ

“ประวัติศาสตร์ส่วนกลาง” จึงไม่เป็นที่ประหลาดใจที่ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในระยะหลัง จะเป็นส่วนที่หนุนเสริมให้ “ประวัติศาสตร์ชาติ” มีความชอบธรรมและเข้มแข็งขึ้น

ในกรณีนี้การทราบถึงการมีอยู่ของยุคก่อนการสถาปนาเส้นพรมแดนรัฐชาติ อาจพอเป็นประโยชน์อยู่บ้าง เพราะบ้านเมืองและผู้คนที่เป็นเขตแดนขีดพาดผ่านนั้น เป็นกลุ่มคนที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาของตนเองอยู่ก่อนที่จะเกิดเส้นพรมแดน ครั้นพอมาจับเรื่องในประวัติศาสตร์ก่อนสมัยใหม่ ก็จะมีปัญหามากมายในการรับรู้อดีต เพราะอิทธิพลและความสำคัญของการเข้ามาของชาติตะวันตก จนนำมาสู่การสถาปนาระบบอาณาจักรในปลายศตวรรษที่ 25 ตลอดจนประเด็นหัวข้อเรื่องใหญ่อย่างการเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ของสยามและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นต้น ประวัติศาสตร์ไทยในระยะหลังมานี้ก็ให้ความสำคัญและถกเถียงกันในช่วงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นช่วงที่มีหลักฐานข้อมูลพร้อมสำหรับการนำไปใช้วิเคราะห์หาข้อสรุปได้เป็นอันมาก การขาดหายไปของประวัติศาสตร์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ส่งผลทำให้ประวัติศาสตร์ที่เป็นอยู่ขาดความสมบูรณ์ไปเป็นอันมาก

จริงอยู่ว่าประวัติศาสตร์อาจเป็นเรื่องที่ไม่ต่อเนื่อง และบางเรื่องก็เป็นเรื่องที่เพิ่งเกิดขึ้นโดยอ้างอิงความน่าเชื่อถือหรือความชอบธรรม ผ่านการเชื่อมโยงว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอดีต แต่นั่นไม่ได้หมายความว่า ไม่มีการดำรงอยู่ของส่วนที่ผิดแผกแตกต่างไปจากส่วนที่อ้างอิงถึงนั้น เราจะรู้ถึง “การสร้าง” ได้ก็ต่อเมื่อรู้ถึงการดำรงอยู่ของส่วนที่ไม่ถูกสร้าง หรือส่วนที่ผิดแผกแตกต่างไปจากที่ถูกสร้าง และสำหรับในที่นี้ประวัติศาสตร์ของยุคสมัยที่ไม่ใช่พุทธศตวรรษที่ 25 และการสถาปนารัฐชาติ ย่อมเป็นหนทางหนึ่งที่ยืนยันถึงความเป็นไปได้ของรูปแบบสังคมยุคสมัยอื่นๆ ที่ไม่ใช่รัฐชาติและชาตินิยม เป็นต้น

หลักฐานและวิธีการที่ใช้ในการศึกษา

กระนั้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของยุคก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ก็ไม่ใช่หลักฐานที่ “เชื่อถือ” และหรือ “สำเร็จรูป” หรือพร้อมมูลสำหรับการวิเคราะห์ประมวลผลข้อมูลทางประวัติศาสตร์ เพราะมักเป็นหลักฐานที่อิงกับคติความเชื่อทางศาสนาและมุขปาฐะ ซึ่งไม่ได้อยู่ในรูปลายลักษณ์อักษร หรือต่อให้อยู่ในรูปลายลักษณ์อักษร ก็เต็มไปด้วยเรื่องเหลือเชื่อ เหาะเหินเดินอากาศ (จิตร ภูมิศักดิ์, 2547: 3-8) หรือหากมีบันทึกบอกเล่าอย่างเป็นลายลักษณ์อักษร ก็มักไม่ใช่หลักฐานที่ไว้วางใจได้ในแง่ของข้อเท็จจริง เพราะมักเป็นหลักฐานที่บันทึกโดยชนชั้นนำที่ต้องการสร้างสิทธิธรรมแก่ตนเองผ่านงานเขียนทางประวัติศาสตร์ ตรงข้ามบันทึกประเภทตำนานคำบอกเล่ากลับมีความสำคัญเพราะมักสะท้อนมุมมองของคนในระดับชนไพร่ราษฎร เป็นต้น (ธิดา สารยา, 2525: 32-36 ; Wyatt, 1999: 4-11) เมื่อประวัติศาสตร์ไม่อาจเป็นเพียงเรื่องราวภายในแวดวงชนชั้นนำอีกต่อไป เหตุนี้ นักประวัติศาสตร์จึงต้องมีหลักเกณฑ์และระเบียบวิธีวิทยาในการใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรควบคู่กันไป

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ จึงได้แก่ 1. หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร อาทิเช่น หลักฐานทางด้านรูปแบบสถาปัตยกรรม ได้แก่ โบสถ์, วิหาร, เจดีย์, ซากฐานศิลาแลงหรืออิฐ ฯลฯ หลักฐานทางด้านรูปแบบประติมากรรม จิตรกรรม และศิลปวัตถุ ได้แก่ ใบสีมา, พระพุทธรูป, ภาพเขียน, เครื่องปั้นดินเผา, วัสดุโลหะ, เครื่องประดับ ฯลฯ หลักฐานทางด้านสภาพภูมิศาสตร์ ได้แก่ สภาพแม่น้ำลำคลอง, ภูเขา, ที่ราบ, คู่งน้ำ อันเป็นเส้นทางคมนาคมและที่ตั้งของเมืองตลอดจนสถานที่สำคัญต่างๆ เช่น ศาสนสถาน, คูเมือง, คันดิน, สระน้ำ ฯลฯ ซึ่งจะช่วยให้เห็นความเชื่อมโยงของความน่าจะเป็นของเหตุการณ์ต่างๆ หลักฐานประเภทดังกล่าวมานี้ถูกจัดประเภทอยู่ในขอบข่ายหลักฐานทางโบราณคดี (Archaeological evidences) ซึ่งที่จริงนักโบราณคดีได้ขุดค้นและนำเสนอเอาไว้อย่างเป็นระบบ เหมาะแก่การนำไปใช้วิเคราะห์ได้ต่อ จึงอาจเป็นทางหนึ่งที่จะช่วยให้เกิดความน่า

สนใจและกระตุ้นความสำคัญของงานโบราณคดี (ธิดา สาระยา, 2554: 572-574)

2. หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเป็นรู้จักกันดีและใช้ทั่วไปสำหรับหลักฐานประเภทนี้ อาทิเช่น พระราชพงศาวดาร, บันทึกของบุคคล, รายงานของข้าราชการท้องถิ่น ฯลฯ การประมวลหลักฐานให้ได้กว้างขวางที่สุด เป็นคุณสมบัติพื้นฐานของผู้เรียนและใฝ่ใจศึกษามาทงประวัติศาสตร์และโบราณคดี รวมถึงในศาสตร์วิชาไม่ว่าแขนงใดก็ตาม นอกจากนี้วิธีการศึกษาที่นำมาใช้ในที่นี้ ยังได้แก่ การเดินทางสำรวจสืบค้นข้อมูลหลักฐาน (Field trips) จากแหล่งหลักฐานประเภทที่ 1 จากสถานที่ที่กล่าวถึงในเนื้อหา และสังเกตสภาพของพื้นที่ที่อยู่ในเนื้อหาการศึกษา การสอบถามข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่าจากผู้รู้ในท้องถิ่น แนนอนจากนั้นก็จะเป็นการนำเอาข้อมูลต่างๆ ที่ได้มานั้น มาใช้วิเคราะห์ประมวลผลร่วมกับเอกสารหลักฐานลายลักษณ์อักษร ทั้งหลักฐานชั้นต้น (Primary sources) และหลักฐานชั้นรอง (Secondary sources)

อนึ่ง ดังที่เดวิด วัยแอท (David Wyatt) ได้เคยตั้งข้อสังเกตไว้ในบทความเล็กๆ ที่ชื่อ “Art and history some reflections from old Siam” (Wyatt, 2004: 52-63) ในประเด็นปัญหาที่ว่า การจำแนกประเภทของหลักฐานให้หลักฐานประเภทไม่เป็นลายลักษณ์อักษร อยู่แต่ในขอบข่ายการดูแลรับผิดชอบของนักโบราณคดี ขณะเดียวกันที่นักประวัติศาสตร์เองก็มักถูกฝึกฝนให้ใช้เป็นแต่หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ย่อมก่อให้เกิดข้อบกพร่องต่อทั้งสองสาขาวิชา แทนที่จะเป็นสาขาวิชาที่ต่างก็เอื้อหนุนการทำงานของกันและกันได้อย่างดี อย่างที่ควรจะเป็น นักประวัติศาสตร์ที่สนใจศึกษายุคก่อนสมัยใหม่จึงไม่ควรเสี่ยงที่จะใช้หลักฐานโบราณคดีและศิลปกรรม

การใช้หลักเกณฑ์กำหนดให้การปรากฏขึ้นของหลักฐานบันทึกลายลักษณ์อักษร เป็นจุดเริ่มต้นของยุคสมัยประวัติศาสตร์ ก็เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ ดังเช่นที่ธิดา สาระยา ได้อภิปรายไว้ในงานที่เสนอการศึกษา

ประวัติศาสตร์แบบองค์รวม หรือ “ประวัติศาสตร์บริเวณ” (Total history) ด้วยหลักฐานทางโบราณคดี เป็นต้น (ธิดา สารยา, 2554: 28-68) กล่าวคือ หลักเกณฑ์ดังกล่าว ส่งผลทำให้เกิดการจัดแบ่งประเภทสังคม ด้วยมุมมองแบบมีลำดับชั้น โดยยกให้สังคมที่มีบันทึกลายลักษณ์อักษรปรากฏขึ้นเป็นสังคมที่มีความเจริญมั่งคั่งแล้ว และสังคมที่ยังไม่มีหลักฐานประเภทดังกล่าว ก็ถูกจัดให้เป็นสังคมที่ยังด้อยพัฒนา เพราะแต่ละสังคมเข้าสู่ช่วงสมัยของการใช้บันทึกลายลักษณ์อักษรในการสื่อสารภายในและข้ามชุมชน ไม่ใช่ในเวลายุคสมัยเดียวกัน อีกทั้งวัฒนธรรมการบันทึกลายลักษณ์อักษรในโลกยุคก่อนสมัยใหม่ ยังมักเป็นวัฒนธรรมเฉพาะของชนชั้นนำ ทำให้เกณฑ์การเข้าสู่ยุคสมัยประวัติศาสตร์เป็นเกณฑ์ที่ยึดถือเอาวัฒนธรรมของชนชั้นนำเป็นปัจจัยหลักไปโดยปริยาย

สำหรับหลักฐานที่ผู้เขียนจะใช้ในการศึกษาและวิเคราะห์ประมวลผลการศึกษาในที่นี้ ได้แก่ สภาพของชุมชนโบราณย่านปราจีนบุรี ที่ปรากฏร่องรอยหลักฐานถึงการอยู่อาศัยและเกิดเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ได้แก่ ชุมชนวัดบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี, บึงพระอาจารย์ อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก, บริเวณปากน้ำโยทะกา, เมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ, เทวสถานพานหิน เมืองอมรเทวี อำเภอศรีมหาโพธิ์, โบราณสถานบ้านปราสาท อำเภอกบินทร์บุรี, ชุมชนวัดโบสถ์ อำเภอปราจีนบุรี, ชุมชนวัดบึง-วัดท้าวอุทอง อำเภอเมืองปราจีนบุรี, ร่องรอยของเมืองปราจีนเก่าในตัวเมืองปราจีนปัจจุบัน, ชุมชนบ้านกบแจะ อำเภอเมืองปราจีนบุรี, วัดหลวงปรีชาภัก, วัดแก้วพิจิตร เป็นต้น

โดยจะใช้วิธีการศึกษาเชิงสำรวจรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับโบราณสถานและศิลปวัตถุ ที่ปรากฏในพื้นที่ชุมชนโบราณดังกล่าว กลุ่มทางชาติพันธุ์ของผู้คนที่อยู่อาศัยในพื้นที่ ดำเนินการสัมภาษณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำเอาข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ประมวลผลร่วมกับข้อมูลหลักฐานประเภทบันทึกลายลักษณ์อักษร การนำเอาหลักฐานประเภทคำบอกเล่าและประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์มาเป็นวิเคราะห์ประกอบด้วย มีความสำคัญอย่างน้อยก็ช่วยให้การ

ศึกษาโดยใช้หลักฐานโบราณคดีในที่นี้ มิได้มุ่งเน้นแต่การวิเคราะห์รูปแบบวัตถุสิ่งของหรือสิ่งปลูกสร้าง หากแต่ยังมีเรื่องของเสียงเล่าและมุมมองของ “คน” ผู้ถูกศึกษาหรือกล่าวถึงอยู่ในงานชิ้นนี้อีกด้วย

จากหลักฐานข้อมูลที่พบ สามารถจัดแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ของอาณาบริเวณปราจีนบุรีออกได้เป็น 4 ช่วงสมัย ได้แก่ 1.ช่วงสมัยทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16) มีศูนย์กลางตั้งอยู่ที่เมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ 2.ช่วงสมัยเขมรเรืองอำนาจ (ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16-ปลายพุทธศตวรรษที่ 18) มีโบราณสถานตั้งอยู่ที่เมืองอมรเทวีปุระ อำเภอศรีมหาโพธิ์ และที่บ้านปราสาท อำเภอกบินทร์บุรี 3.ช่วงสมัยอยุธยา (ราวพุทธศตวรรษที่ 17-20) มีแหล่งชุมชนอยู่ที่ชุมชนบางแตน, วัดโบสถ์, วัดบึง, วัดท้าวอู่ทอง 4.ช่วงสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (ราวพุทธศตวรรษที่ 21-24) เป็นชุมชนใหญ่ตั้งอยู่ในย่านตัวเมืองปราจีนบุรีปัจจุบัน

การจัดแบ่งยุคทางประวัติศาสตร์ข้างต้น ก็โดยอิงเกณฑ์จากอายุในชั้นแรกๆ ของหลักฐานทางโบราณคดีที่พบ ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการจัดประเภทข้อมูลหลักฐานและการสร้างชุดคำอธิบายอื่นๆ ตามมาเท่านั้น แท้ที่จริงแหล่งโบราณคดีบางแห่งก็มีพัฒนาการความเปลี่ยนแปลง ข้ามจากยุคหนึ่งไปสู่อีกยุคหนึ่ง อย่างเช่นแหล่งโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ นอกจากตั้งอยู่ในสมัยทวารวดีแล้ว ยังมีอายุผ่านจากสมัยเขมรเรืองอำนาจ จนถึงสมัยต้นอยุธยา ก่อนจะร้างไปในสมัยอยุธยาตอนปลาย แหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท กบินทร์บุรี ก็น่าจะมีอายุอยู่จนถึงสมัยอยุธยา ชุมชนอื่นๆ เช่น บางแตน, วัดโบสถ์, วัดบึง, ท้าวอู่ทอง ก็อยู่เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนจะพบความเปลี่ยนแปลงช่วงสำคัญในสมัยปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลต่อเนื่องถึงปัจจุบัน

แน่นอนว่าชุมชนโบราณที่นำมาอภิปรายในบทความนี้ ยังไม่อาจครอบคลุมชุมชนโบราณทั้งหมดที่พบในเขตจังหวัดปราจีนบุรี หรือในบริเวณลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรีแต่อย่างใด ชุมชนโบราณต่างๆ ข้างต้นที่หยิบยกมาเป็นกรณีศึกษาในที่นี้ ก็ด้วยเพราะชุมชนเหล่านั้นมีหลักฐานปรากฏเกี่ยวกับยุค

สมัยช่วงทวารวดีถึงอยุธยา (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-18) ซึ่งเป็นประเด็นหลักของการศึกษาในชั้นนี้เท่านั้น มิได้สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับลักษณะพิเศษอื่นใดของชุมชนโบราณข้างต้น

(1) ชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี

เมืองศรีมโหสถ

“เมืองศรีมโหสถ” ตั้งอยู่ที่บ้านโคกวัด ตำบลโคกปี่ อำเภอสรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี อยู่ห่างจากตัวอำเภอสรีมโหสถราว 20 กิโลเมตร เป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีถึงอยุธยาขนาดใหญ่ มีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในภูมิภาคอุษาคเนย์ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 เมืองนี้เป็นศูนย์กลางของชุมชนซึ่งมีความได้เปรียบในทำเลที่ตั้งและเหมาะสมในการเป็นเมืองท่า สามารถติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าและวัฒนธรรมจากที่ราบสูงโคราชและที่ราบต่ำเขมร โดยมีพ่อค้าวานิชหรือนักบวชจากอินเดียเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายและแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 (โบราณคดี, 2535: 136)

“เมืองศรีมโหสถ” แบ่งยุคสมัยออกเป็น 3 ช่วง ได้แก่ ช่วงยุคแรกเริ่มจนถึงสิ้นสุดสมัยทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 8 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 16), ช่วงยุคสมัยเขมรพระนครเรืองอำนาจ (ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16-18), ช่วงสมัยอยุธยาเรืองอำนาจ (พุทธศตวรรษที่ 18-20) ส่วนช่วงฟื้นฟูและตั้งเป็นชุมชนใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นอีกช่วงหนึ่งที่ไม่เกี่ยวกับตัวโบราณสถานที่ปรากฏในพื้นที่ “เมืองศรีมโหสถ” สมัยทวารวดีเป็นเมืองสำคัญร่วมสมัยกับเมืองโบราณทวารวดีที่อื่นๆ เช่นที่อุทอง อำเภอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, เมืองโบราณคูบัว ที่อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี, เมืองโบราณนครปฐม ที่ตัวเมืองนครปฐม, เมืองศรีเทพ ที่จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นต้น

ธิดา สารยา (Saraya, 1999) นักประวัติศาสตร์ที่ศึกษาสภาพสังคมวัฒนธรรมสมัยทวารวดี เสนอว่าในช่วงยุคแรกเริ่มจนถึงสมัยสิ้นสุด

ทวารวดีนั้น บ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำทางภาคกลาง ภาคตะวันตก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีลักษณะเป็นกลุ่มบ้านเมืองที่รวมตัวกันอย่างหลวมๆ ภายใต้วัฒนธรรมพุทธศาสนา ต่างก็มีอิสระในการปกครองภายในของตนเอง มิได้ขึ้นต่อกันอย่างรวมศูนย์อำนาจ จึงไม่สามารถหาเมืองหลวงหรือศูนย์กลางของทวารวดีที่มีอำนาจสูงสุดได้อย่างแท้จริง สอดคล้องกับที่ศรีศักร วัลลิโภดม เคยเสนอไว้เกี่ยวกับ “นครรัฐ” (City-States) ในเขตที่ราบภาคกลาง ก่อนการพัฒนาสู่ราชอาณาจักรโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่อโยธยา เป็นต้น (Vallibhotama, 1986: 43-53)

สำหรับประเด็นเรื่องที่มาของจักรวรรดิรัฐรวมศูนย์อำนาจแบบโบราณนั้น ภายหลังเมื่อเชมรพระนครเป็นใหญ่จากการรับอิทธิพลวัฒนธรรมของอินเดีย จนกลายเป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมอินเดียโบราณในภูมิภาคอุษาคเนย์ จึงได้เกิดแนวคิดเมืองศูนย์กลางในรูปแบบนครหลวงที่มีขนาดใหญ่และมีอำนาจเหนือแว่นแคว้นอื่นๆ ขึ้นมา โดยมีเมืองนครวัด-นครธม เป็นตัวแบบซึ่งมีอิทธิพลต่ออโยธยาในฐานะทนายาททางวัฒนธรรมในยุคต่อมา (Vallibhotama, 1986: 53-56)

“เมืองศรีมโหสถ” มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมนก่อนไปทางรีจนดูเหมือนรูปไข่ มีเนื้อที่ประมาณ 700 ไร่ ลักษณะของเมืองมีคูเมืองและคันดินกำแพงเมืองล้อมรอบคูน้ำ วางตัวยาวไปตามแนวทิศตะวันออกประมาณ 1,550 เมตร ตัวเมืองตั้งอยู่ในลักษณะแนวทิศตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ (โบราณคดี, 2535: 21-23) ภายในเมืองมีโบราณสถาน, เนินดิน, สระน้ำ, บ่อน้ำ กระจายอยู่ทั่วไปกว่า 100 แห่ง สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยทวารวดีถึงอโยธยา หลักฐานส่วนใหญ่ที่พบมักจะเกี่ยวเนื่องกับศาสนาพราหมณ์ อาทิเช่น เทวาลัย, เทวรูป, ศิวลึงค์ นอกจากนี้ยังพบข้าวของเครื่องใช้, ภาชนะดินเผา, เครื่องอาวุธ, เครื่องประดับ, เหรียญเงิน ฯลฯ (โบราณคดี, 2535: 42-43)

“เมืองศรีมโหสถ” ประกอบด้วยกลุ่มโบราณและศิลปวัตถุที่สำคัญ แต่เนื่องจากเมืองศรีมโหสถเป็นเมืองใหญ่ที่มีการค้นพบสิ่งต่างๆ มาก ในที่

นี้จึงใช้ข้อมูลอ้างอิงจากเล่มที่ให้รายละเอียดแต่เฉพาะโดยย่อเท่านั้น (สมัย สุทธิธรรม, 2541) มีรายละเอียดดังนี้

“กลุ่มโบราณสถานกลางเมือง” อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นหมู่เทวาลัย ฐานก่อด้วยศิลาแลง ด้านบนก่อด้วยอิฐ ด้านหลังมีบ่อน้ำก่อด้วยศิลาแลง โบราณวัตถุที่ขุดพบ ได้แก่ เทวรูปต่าง ๆ และเศษเครื่องปั้นดินเผา สมัยลพบุรี สุโขทัย อยุธยา ยุทธยา และรัตนโกสินทร์ (ภายหลังจากคนลาวเข้ามาตั้งชุมชนอยู่อาศัย)

“เจดีย์ภูเขาทอง” หรือ “โบราณสถานหมายเลข 3” เป็นเจดีย์รูปกลม ลักษณะเหมือนโอคว่ำสมัยทวารวดี สูง 10 เมตร รอบฐาน 92 เมตร มีเสาศิลาภรณ์และแปดเหลี่ยมล้อมรอบ คล้ายสถูปสาญจีที่ประเทศอินเดีย เชื่อกันว่าเป็นสถานที่พบพระนิรันตรายสมัยทวารวดี ที่กรมการเมืองปราจีนบุรีนำไปถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 42)

“เทวาลัยกลางเมือง” ลักษณะเป็นอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่อด้วยศิลาแลง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 รูปแบบผังตลอดจนร่องรอยสถาปัตยกรรมที่ปรากฏ แสดงให้เห็นความสลับซับซ้อนของสิ่งปลูกสร้างสมัยทวารวดีที่เมืองมโหสถ พบเทวรูปหินทราย พระนารายณ์สวมหมวกแขก (วิษณุจตุรภูษ) สูง 2.22 เมตร พระหัตถ์ถือหอยสังข์ ปัจจุบันเก็บรักษาและจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 44)

“โบราณสถานสระแก้ว” เป็นโบราณสถานที่เป็นสระน้ำโบราณ สระน้ำขุดลงไปในพื้นที่ของศิลาแลงธรรมชาติ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้นอกเมืองศรีมโหสถ ตัวสระเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส มีทางลงทำเป็นขั้นบันได ผังขอบสระทุกด้านมีการแกะสลักภาพปูนดำเป็นรูปสัตว์ต่างๆ เช่น รูปช้าง, สิงห์, หมู, กิ้งก่า, งูพันเสา สัตว์เหล่านี้เป็นสัตว์ชั้นสูง สันนิษฐานว่าเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ประกอบพิธีทางศาสนาของชนชั้นสูงในเมือง อายุราวพุทธศตวรรษ ที่ 10-11 (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 45-47)

“โบราณสถานสระขวัญ” ที่อยู่ใกล้กับ “โบราณสถานสระแก้ว” แต่ร่องรอยปรากฏ มีเพียงแอ่งศิลา ไม่ได้มีขนาดใหญ่และรายละเอียดเด่นชัดเหมือนอย่างสระแก้ว เพราะการเสื่อมสลายของตัวโบราณสถานมีมากกว่าสระแก้ว “รอยพระพุทธรูปบาท” ตั้งอยู่ที่วัดสระมรกต เป็นกลุ่มโบราณสถานทางพุทธศาสนาขนาดใหญ่ ที่สร้างซ้อนทับกันหลายสมัย เริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 14-18 ประกอบด้วยสิ่งก่อสร้างศิลาแลงและอิฐ ส่วนใหญ่คงเหลือเฉพาะรากฐานอาคารเท่านั้น ระหว่างการขุดแต่งได้ค้นพบรอยพระพุทธรูปบาทคู่สลักอยู่บนศิลาแลง ที่ฝาพระบาทสลักรูปธรรมจักรนูนทั้งสองข้าง และยังมีการสลักรูปกากบาท (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 21, 32)

โดยที่ตรงกลางมีหลุมสำหรับใช้ปักเสา สันนิษฐานว่ามีไว้เพื่อบังคับหรือร้อม รอยพระพุทธรูปบาทคู่นี้คาดว่าสร้างขึ้นครั้งแรกสมัยทวารวดีถึงสมัยลพบุรี นับเป็นรอยพระพุทธรูปบาทที่ใหญ่และเก่าแก่มาก (เชื่อกันว่าเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย) ใกล้กันมีบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งพบพระพุทธรูปและโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก

“สระมรกต” เป็นสระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาดกว้างประมาณ 115 เมตร ยาว 214 เมตร ลึก 3.50 เมตร มีพื้นที่ประมาณ 25 ไร่ สันนิษฐานว่าขุดขึ้นมาเพื่อใช้เป็นแหล่งน้ำ และได้นำศิลาแลงไปใช้ก่อสร้างสถาปัตยกรรม บ่อที่ขุดแลงนั้นก็มีการปรับปรุงเป็นบ่อ เป็นสระน้ำใช้ประโยชน์ต่อมา (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 47) นอกจากสระมรกตแล้ว ยังมี “สระบัวหล้า” และ ศูนย์นิทรรศการให้ความรู้เกี่ยวกับโบราณสถานเมืองศรีมโหสถ

“พระพุทธรูปศิลา” ปางสมาธิ สลักนูนสูงอิงแผ่นหลังเป็นซุ้มโพธิ์และสถูปศิลปะทวารวดีอยู่ 2 ข้าง เป็นพระพุทธรูปสมัยทวารวดีที่มีความสมบูรณ์และงดงามมากองค์หนึ่ง ไม่ทราบจุดที่พบที่แน่ชัด ทราบแต่เพียงว่าพบที่เมืองศรีมโหสถ (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 56)

“หลวงพ่อทวารวดีศรีมหาโพธิ์” เป็นพระพุทธรูปยืนปางเสด็จจากดาวดึงส์ ทำด้วยหินสีเขียว สูง 163 เมตร ทำโดยฝีมือช่างทวารวดีรุ่นแรก

อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 ขุดพบที่นิคมโรครี้น ด้านใต้นอกคูเมือง ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่หน้าว่าการอำเภอศรีมโหสถ (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 56)

“ต้นพระศรีมหาโพธิ์” อยู่ในพื้นที่วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกปี่ ตันพระศรีมหาโพธิ์มีขนาดใหญ่และเก่าแก่ (เชื่อกันว่าเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย) สันนิษฐานว่าเป็นหน่อจากต้นพระศรีมหาโพธิ์ นำเข้ามาปลูกเป็นต้นแรก โดยเชื่อกันว่านำมาจากพุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีอายุกว่า 2,000 ปี ลำต้นวัดโดยรอบประมาณ 20 เมตร สูงประมาณ 30 เมตร มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 25 เมตร

ตามตำนานกล่าวว่า พระเจ้าทวานัมปิยติษฐ เจ้าครองเมืองศรีมโหสถ ในสมัยเขมรเรืองอำนาจทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนา จึงได้ส่งคณะทูตเดินทางไปขอกิ่งต้นโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าประทับเมื่อคราวตรัสรู้ จากเจ้าผู้ครองนครปตลิสบุตร แล้วนำกิ่งโพธิ์นั้นมาปลูกไว้ที่เมืองศรีมโหสถ วัดต้นโพธิ์มีใช้วัดเก่ามาแต่สมัยโบราณ เพราะเป็นวัดตั้งขึ้นโดยหลวงพ่อดิต ผู้นำชุมชนลาวพวนสมัยรัชกาลที่ 3-5 ปัจจุบันทางราชการถือพระศรีมหาโพธิ์เป็นสัญลักษณ์ของจังหวัดปราจีนบุรี ในวันวิสาขบูชาจะมีงานนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์ (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 13)

นอกจากนี้ร่องรอยหลักฐานของ “ทวารวดีศรีมโหสถ” ยังมีโบราณวัตถุอีกเป็นจำนวนมาก ที่เก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี อาทิเช่น “พระพุทธรูปปางสมาธิศิลปะพูน้น” อายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 12, เทวรูปหินทราย “วิษณุตุรภูษ” หรือ “วิษณุสี่กร” อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-13, เทวรูปดินเผา “พระกฤษณะยกภูเขาโควรรณะ” อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12, ศิวลึงค์หินทราย อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-13, “ตรีศูล” หินทราย อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12, เทวรูปหินพระพิฆเนศ อายุประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 12, พระพุทธรูปยืนปางอุ้มมูรธา (ปางกวัคพระหัตถ์) อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 13, พระพุทธรูปปางประทานธรรม อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13-14,

ธรรมจักร อายุประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 13, ภาพสลักพระพุทธรูปปางสมาธิ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 14-15, ภาพสลักพระพุทธรูปปางนาคปรก อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 14-16 เป็นต้น (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 114-118)

เมืองศรีมโหสถโบราณล่มสลายไปนาน ถึงแม้จะมีความพยายามที่จะอธิบายความสืบเนื่องของชุมชน ว่ามีมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ข้อมูลหลักฐานที่ได้จากการกรณีแวดล้อมการเดินทางไปเมืองจันทบุรีของพระเจ้าตากสิน ที่ผ่านมายังบริเวณนี้ ก็ยังเรียกที่นี่ด้วยคำว่า “ดง” (ดงศรีมหาโพธิ์) จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อทรงเสด็จประพาส ก็ยังมีสภาพเป็น “ดง” อยู่ แม้จะมีชุมชนอยู่อาศัยที่ชายดงแล้วก็ตาม

คูเมืองศรีมโหสถปัจจุบันตั้งอยู่ในเขต 3 หมู่บ้าน คือ บ้านสระมะเขือ หมู่ที่ 1, บ้านโคกวัด หมู่ที่ 2 และหมู่ที่ 3, บ้านหนองสะแก ตำบลโคกปี่เป็ด อำเภอศรีมโหสถ (อำเภอโคกปี่เป็ดเดิม) จังหวัดปราจีนบุรี บริเวณวัดต้นโพธิ์ ต่อเนื่องกับเขตเมืองโบราณ ซึ่งมีผู้คนอยู่อาศัยตั้งบ้านเรือนและทำเกษตรกรรมเพาะปลูกอยู่บนสถานที่เมืองโบราณ จนถึงย่านชุมชนที่ริมคลองท่าลาด จากพจนมสารคามลงไปจนถึงบางคล้า ล้วนแต่เป็นที่ตั้งของชุมชนที่มีขนาดใหญ่ ประชากรอยู่อาศัยมีทั้งชาวจีน, เขมร, ลาว, มอญ, แขก ฯลฯ กลุ่มชาติพันธุ์ลาวพวนเป็นกลุ่มประชากรที่มีขนาดใหญ่สุดในแถบนี้ ชื่อ “ศรีมโหสถ” ก็เป็นชื่ออิงกับตำนานนิทานท้องถิ่นที่เล่ากันในหมู่ชาวบ้านลาวพวน ซึ่งเข้ามาอยู่หลังจากเมืองโบราณศรีมโหสถล่มสลายไปนานแล้ว อำเภอศรีมโหสถเดิมชื่อ “อำเภอโคกปี่เป็ด” มีอยู่ 4 ตำบล 24 หมู่บ้าน ประชากรส่วนใหญ่เป็นคนลาวพวนที่ถูกกวาดต้อนมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เช่น หัวพันห้าทั้งหก, เมืองคำเกิด, เมืองคำม่วน, เมืองพวนหรือเชียงขวาง, เวียงจันทน์, หลวงพระบาง, เวียงคำ และจำปาสัก ในสมัยธนบุรีถึงรัชกาลที่ 5 (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2557: 29)

สำหรับชื่อเดิมตามหลักฐานที่ขุดค้นพบนั้น ได้มีการสันนิษฐานจากจารึกที่ปรากฏอยู่บนกรอบคันฉ่องสำริด ซึ่งขุดพบที่บริเวณด้านนอกคันดิน

คูเมืองทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีคำจารึกอักษรขอมว่า “ศรีวัดสะปุระ” ต่อมาได้อ่านเป็น “อวัธยะปุระ” จึงมีผู้เสนอว่า เมืองนี้เดิมน่าจะชื่อ “อวัธยะปุระ” (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 29) อย่างไรก็ตาม ยังไม่อาจสรุปได้แน่ชัดว่าเมืองนี้ชื่อ “อวัธยะปุระ” ได้เต็มที่ เพราะมีการค้นพบจารึกระบุชื่อเดียวกันนี้ที่ปราสาทเขาพระวิหารด้วย อีกอย่างกรอบคันฉ่องสำริดนี้ อาจจะเป็นของเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่นได้ พบคู่กับเชิงเทียนสำริดและขันสำริด วัตถุสองชิ้นหลังนี้กลับมีจารึกระบุชื่อว่า “สังโวก” และยังมีการระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1730-1736 (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 29-30) นำมาสู่การกำหนดอายุโบราณวัตถุกรอบคันฉ่องสำริดนี้อยู่ที่พุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็นช่วงระยะสมัยสุดท้ายของเมืองศรีมโหสถแล้ว

โดยโบราณวัตถุทั้งสามชิ้น อันได้แก่ กรอบคันฉ่องสำริด, เชิงเทียนสำริด และขันสำริด ซึ่งปัจจุบันจัดเก็บรักษาและแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี “กรอบคันฉ่องสำริด” มีจารึกอักษรขอม 2 บรรทัด ระบุว่า “1115 ศก (พ.ศ. 1736 - ผู้อ้าง) พระไทยธรรมของพระบาทสมเด็จพระอัญศรีชัยวรมัน มอบแก่โอโคยาศาล ณ อวัธยะปุระ” ขณะที่จารึกเชิงเทียนสำริด อักษรขอม เขียนว่า “1115 ศก (พ.ศ. 1736 - ผู้อ้าง) พระไทยธรรมพระบาทสมเด็จพระอัญศรีชัยวรมเทว ทรงมอบให้แก่โอโคยาศาลา ณ สังโวก” และขันสำริด มีจารึกที่ขอบเขียนไว้ว่า “ไทยธรรม พระกมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิปไตย แต่มกมรเตงชคตศรีวิเรศวร ณ สังโวกต 1109 ศก (พ.ศ. 1730¹ ผู้อ้าง)” (สมัย สุทธิธรรม, 2541: 58-59)

อย่างไรก็ตาม สุจิตต์ วงษ์เทศ ได้ใช้หลักฐานจากจารึกทั้งสามข้างต้น และเพิ่มจารึกที่กรอบประตูปราสาทบายน เมืองเสียมเรียบ ประเทศกัมพูชา เสนอว่า เมืองศรีมโหสถมีชื่อดังเดิมควบคู่กัน 2 ชื่อ เมื่อหลัง พ.ศ. 1500 ว่า “สังโวก” และ “อวัธยะปุระ” โดย “สังโวก” เป็นภาษาเขมร แปลว่า พาน, ถาด (ภาชนะศักดิ์สิทธิ์สำหรับใส่สิ่งของ) ส่วน “อวัธยะปุระ” เป็นภาษาสันสกฤต แปลว่า ไม่ตาย, ไม่แพ้ (ความหมายเดียวกับชื่ออโยธยา) (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2557: 15-16)

ทั้งนี้เมืองศรีมโหสถในพุทธศตวรรษที่ 18 ถือเป็นรัฐเครือญาติในอาณาจักรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มหาราชเขมรพระนครม ที่โปรดให้สถาปนาศาสนสถานประจำโรคยาศาลหลายแห่ง รวมทั้งที่เมืองศรีมโหสถบริเวณที่ทุกวันนี้เรียกว่า “สระมรกต” และ “สระบัวหล้า” ต่อมาได้โปรดให้ส่งเครื่องไทยธรรมสำริดถวายไว้ในโรคยาศาล (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2557: 16) คำว่า “สังโฆก” นอกจากปรากฏที่เชิงเทียนสำริดและขันสำริดที่เมืองศรีมโหสถแล้ว ยังปรากฏอยู่ที่กรอบประติมากรรมพระพุทธรูป สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตรงกับราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ในเขตภาคกลางของสยามขณะนั้นมีรัฐละโว้-โยธยา อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสักและเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก และรัฐสุพรรณภูมิ (สุพรรณบุรี) อยู่ลุ่มแม่น้ำท่าจีนและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา และรัฐสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย อยู่ภาคเหนือตอนล่าง บริเวณลุ่มแม่น้ำยม แม่น้ำปิง และแม่น้ำน่าน (Naghten, 2014: 397-418)

แต่นั่นก็ยังคงสอดคล้องกับข้อเสนอในที่นี้ว่า ศรีมโหสถเป็นเมืองโบราณที่มีอายุจากสมัยทวารวดี ล่วงมาจนถึงสมัยอยุธยา (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-22) และเป็นเมืองที่มีการนับถือพุทธศาสนาเถรวาท พุทธมหายาน ควบคู่กับพราหมณ์ โดยศรีมโหสถอยู่มาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 19 และอาจส่งอิทธิพลต่อความหมายของเมืองอยุธยา ที่ว่าเป็นเมืองไม่แพ้ (สงคราม) แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นศรีมโหสถก็เป็นเมืองโบราณที่มีอายุเก่าแก่ยิ่งขึ้นไปจากช่วงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18-19 เป็นอันมาก ด้วยข้อจำกัดของหลักฐานลายลักษณ์อักษร จึงยังไม่ทราบชื่อเดิมก่อนพุทธศตวรรษที่ 18

ศรีศักร วัลลิโภดม (2545) ในหนังสือชื่อ “อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก” ถึงกับกล่าวว่าพบตำนานท้องถิ่นเกี่ยวกับเมืองโบราณในย่านนี้ ที่มีลักษณะอิงกับนิทานชาดก เช่นเรื่องมโหสถชาดก เรื่องพระรถ-เมรี ให้ลงความเห็นได้เลยว่า ชุมชนนั้นเป็นชุมชนลาวพวน เพราะเป็นรูปแบบการเล่าประวัติความเป็นมาและความสำคัญของเมืองโบราณในย่านแม่น้ำบางปะกง ในกรณีที่ไม่เหลือบันทึกหรือเอกสารประวัติศาสตร์มากพอที่จะให้เข้าใจได้ว่าเป็นเมืองอะไร

แม้ว่าอาจไม่ใช่นับตั้งนั้นเสมอไป ตำนานนิทานเหล่านี้ก็แสดงให้เห็นถึงความพยายามของกลุ่มชาติพันธุ์ที่เข้าไปอยู่ในเมืองโบราณ ภายหลังจากที่ล่มสลายไปนาน แฝงวัตถุประสงค์เพื่อให้คนสามารถอยู่ร่วมกับอดีตได้อย่างให้ความเคารพต่อสถานที่ แม้ว่าพวกเขาจะไม่รู้ว่าเป็นเมืองอะไร สร้างมาแต่ยุคสมัยใดก็ตาม บ้านเมืองในแถบชายทะเลตะวันออกตลอดลุ่มแม่น้ำบางปะกง ถือเป็นดินแดนห่างไกล ยากแก่การเข้าถึงของทางการ และทางการก็ปล่อยให้ควบคุมดูแลกันเองเรื่อยมา เป็นเหตุเกิดเป็นแหล่งซ่อนสุมกำลังคนในสมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ ดังศรีมหาโพธิ์, โคกปี่, คลองรัง, พนมสารคาม, สนามชัยเขต, ท่าตะเกียบ, บ้านบึง, พนมสนิม ตลอดถึงเขาเขี้ยวและเขาบางทรายในเขตชลบุรี ก็กลายเป็นดงนักเลงและแดนเจ้าพ่ออิทธิพลท้องถิ่นไป

(2) ชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมรพระนคร เทวสถานพานหิน เมืองอมรเทวีปุระ

จากตัวเมืองปราจีนบุรีมุ่งสู่ทิศใต้ไปยังอำเภอสรีมหาโพธิ์และอำเภอสรีมโหสถ ตามทางถนนสายปราจีนบุรี-พนมสารคาม จะเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีและเขมรพระนคร ที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ ชุมชนย่านเทวสถานพานหิน (ตำบลโคกขวาง อำเภอสรีมหาโพธิ์), โบราณสถานลายพระหัตถ์, โบราณสถานหลุมเมือง, บ่อน้ำโบราณบ้านหัวชา, คันดินโบราณเมืองศรีมโหสถ-โคกขวาง และเมืองโบราณศรีมโหสถ

“เทวสถานพานหิน” ตั้งอยู่ในพื้นที่เมืองโบราณอมรเทวี ปัจจุบันอยู่ที่บ้านโคกขวาง ตำบลหนองโพรง อำเภอสรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี บริเวณนั้นนอกจากตัวเทวสถานแล้ว ยังมีโบราณสถานลายพระหัตถ์, โบราณสถานหลุมเมือง ระหว่างทางช่วงจากศรีมโหสถถึงคลองรังยังมีสระน้ำโบราณ เช่น ที่โบราณสถานบัวลาย (บาราย) และวัดหัวชา เดิมก่อนกรมศิลปากรจะเข้ามาดำเนินการขุดแต่ง ตัวโบราณสถานมีสภาพคล้ายเนินดินที่มีพานพุ่มตั้งอยู่บนยอด ชาวบ้านจึงเรียกว่า “พานหิน” แต่เมื่อขุดแต่งแล้วจึงพบ

โครงสร้างฐานที่เป็นรูปทรงของปราสาทเทวสถาน

โบราณสถานในย่านดังกล่าวนี้แสดงอิทธิพลเขมรพระนครค่อนข้างมาก เมื่อเทียบกับในย่านเมืองศรีมโหสถ พานหินหรือเมืองอมรเทวี ดูเป็นเมืองเขมร ขณะที่ศรีมโหสถเดิมเป็นเมืองสมัยทวารวดี ภายหลังก็รับอิทธิพลเขมรมาแทน มีความพยายามที่จะอธิบายว่าศิลปกรรมแบบเขมรที่พบในดินแดนประเทศไทย เป็นศิลปกรรมในสกุลช่างลพบุรี ทั้งนี้เพื่อจัดอิทธิพลเขมรในการอธิบายรูปแบบศิลปกรรมในประวัติศาสตร์ กระนั้นอิทธิพลเขมรพระนครก็เป็นสิ่งที่ปฏิเสธไม่ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับชุมชนเมืองที่อยู่ในเส้นทางติดต่อกับเขมรพระนคร ได้สะดวกและมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางเครือญาติกับเขมรพระนครอย่างหัวเมืองตะวันออก

“เทวสถานพานหิน” สภาพที่พบมีลักษณะเป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ก่อด้วยศิลาแลง แผนผังโบราณสถานพานหินแห่งนี้ เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างยาวด้านละ 15.5 เมตร สูง 3.5 เมตร มีมุขยื่นออกมาทั้งสี่ด้าน ที่มุขด้านทิศเหนือมีร่องรอยหลุมเสา มีผู้เสนอว่าอาจเป็นเสาบันได้ไม่สำหรับขึ้นไปยังตัวอาคารของโบราณสถานพานหิน ด้านบนของอาคารพบหลุมเสาซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเสาของอาคารเครื่องไม้มุง หลังคา และพบแท่งศิลาแลงทรงกลมสลักเป็นรูปเชิงบาตร ขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 1 เมตร

พ.ศ. 2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสโบราณสถานแห่งนี้ ทรงสันนิษฐานว่าแท่งศิลาแลงทรงกลมบนตัวอาคารนั้น น่าจะเป็นฐานเทวรูปทอง (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2502: 8) เมื่อได้มีการขุดแต่งทางโบราณคดีโดยคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2509 ก็ได้พบชิ้นส่วนปะติมากรรมพระกระษัตริย์ทรงสังข์ ที่น่าจะเป็นพระกรของพระนารายณ์ ตรงกับที่พระองค์สันนิษฐานไว้ จึงเชื่อกันว่าโบราณสถานพานหินแห่งนี้ เคยเป็นศาสนสถานหรือเทวสถานในศาสนาพราหมณ์ที่ได้รับอิทธิพลเขมร มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-14

“โบราณสถานลายพระหัตถ์” มีสภาพเป็นแนวศิลาแลงและหินทราย

ซึ่งเป็นซากปราสาทหรือเทวาลัยแบบเขมร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสเมื่อ พ.ศ. 2451 ทรงสลักลายพระหัตถ์ลงพระปรมาภิไธยย่อว่า จปร.41/127 (127 คือ ร.ศ. และ 41 คือเป็นปีที่รัชกาลของพระองค์) ลงไว้ที่ศิลาก้อนหนึ่งตั้งอยู่บนเนินที่สูงที่สุดในบริเวณ

ปัจจุบันหน่วยงานท้องถิ่นได้ดำเนินอนุรักษ์โบราณสถานแห่งนี้โดยปรับปรุงเป็นสวนสาธารณะประจำอำเภอศรีมหาโพธิ์ และได้สร้างมณฑปครอบศิลาก้อนที่ทรงสลักลายพระหัตถ์ พร้อมกับเปิดให้ประชาชนเข้ามาสักการะลายพระหัตถ์ดังกล่าว เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อนุสาวรีย์ลายพระหัตถ์”

“โบราณสถานหลุมเมือง” มีลักษณะเป็นหลุมขนาดต่างๆ เจาะลึกลงไปในพื้นที่ดินแลงธรรมชาตินี้ร้อยหลุม ไม่เป็นที่แน่ชัดว่าโบราณสถานแห่งนี้เกิดขึ้นสมัยใด หรือสร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ใด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวเสด็จประพาสที่นี่ ทรงมีพระราชสันนิษฐานว่า อาจจะเป็นหลุมสำหรับโหลกปูน ก่อนนำไปปั้นลวดลายประดับปราสาทศิลาแลง (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2502: 8) ขณะเดียวกันก็มีคำบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ในท้องถิ่นว่า เป็นหลุมสำหรับเล่นกีฬาพื้นบ้าน ซึ่งเคยเป็นที่นิยมกันในท้องถิ่นแถบนี้มาก่อน แต่บางทีก็เป็นหลุมสำหรับดำข้าวเปลือก หลังจากเก็บเกี่ยวมาแล้ว

“บ่อน้ำโบราณบ้านหัวซา” ตั้งอยู่ที่บ้านหัวซา อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นบ่อน้ำตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองศรีมโหสถ ระหว่างทางไปชุมชนโบราณที่บ้านโคกขวาง สันนิษฐานว่ามีอายุร่วมสมัยกับเมืองศรีมโหสถและชุมชนโบราณบ้านโคกขวาง ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-19 เป็นบ่อขุดแล้วก่อศิลาแลงกันดิน มี 2 ขนาด บ่อใหญ่รูปกลมมีเส้นผ่าศูนย์กลาง 16.50 เมตร ขอบบ่อลดเป็นขั้นๆ จำนวน 1 บ่อ และบ่อน้ำขนาดเล็ก เส้นผ่าศูนย์กลาง 3.40 เมตร ที่ขอบบ่อมีบันไดทางลงยาวประมาณ 2 เมตร บ่อเล็กมีจำนวน 2 บ่อ ไม่ได้ใช้ประโยชน์ พื้นที่ข้างเคียงเป็นไร่นาของประชาชน (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 128) ลักษณะ

คล้ายคลึงกับบ่อน้ำโบราณที่เมืองนครราชสีมา แขวงเมืองสระบุรี และโบราณสถานสระสองตอนที่อำเภอสนมชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

“คันดินโบราณเมืองศรีมโหสถ-ชุมชนโบราณโคกขวาง” มีอยู่ 2 เส้น ตรงกึ่งกลางมีหนองน้ำเรียกว่า “หนองขันทมหก” ที่บ้านดอนกอไฟ คันกลางอยู่ ถนนทั้งสองนี้ เส้นจากเมืองศรีมโหสถเรียกว่า “ถนนพระมโหสถ” ส่วนเส้นจากชุมชนโคกขวาง เรียกว่า “ถนนนางอมร” ถนนทั้งสองเส้นมีระยะทางประมาณ 15 กิโลเมตร ขนานกับถนนจากอำเภอศรีมหาโพธิ์ไปยังอำเภอลองรัง บางช่วงถูกทำลายจากการสร้างทางหลวง (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 128-129)

ถนนพระมโหสถกับถนนนางอมรมีลักษณะเป็นคันดินยกพื้นสูง จึงมีการเปรียบเทียบคันดินนี้กับ “ถนนพระร่วง” ซึ่งเป็นแนวคันดินจากเมืองศรีสัชนาลัย ผ่านสุโขทัย เมืองบางพาน มายังเมืองกำแพงเพชร และ “ถนนท้าวอุทอง” ที่ตัดจากเมืองโบราณอุทองไปยังประจวบคีรีขันธ์ ผ่านกำแพงแสน, นครไชยศรี, ราชบุรี และเพชรบุรี ซึ่งทั้งหมดมีลักษณะเป็นคันดินน้ำที่สามารถใช้ประโยชน์ในการเดินทางสัญจรได้ไปมาหาสู่กันระหว่างเมืองต่างๆ ที่ตั้งอยู่ในแนวคันดินเหล่านี้ (ศิลปากร, 2536: 85-88)

สำหรับคันดินระหว่างเมืองศรีมโหสถกับเมืองอมรเทวี มีข้อสันนิษฐานทางโบราณคดีว่า น่าจะเป็นแนวคันดินเพื่อกั้นน้ำในฤดูน้ำหลากที่จะมีน้ำไหลบ่ามาจากเทือกเขาตงพญาเย็น (เขาใหญ่) ทางแถบที่ราบกบินทร์บุรี เพื่อกักเก็บน้ำมาไว้ใช้ประโยชน์ในการเกษตรกรรมหล่อเลี้ยงชาวเมือง อีกทั้งบริเวณจากระหว่างเมืองศรีมโหสถถึงเมืองอมรเทวี ก็ไม่มีเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่ไหลติดต่อกัน การทำแนวคันดินนอกจากจะเพื่อวัตถุประสงค์ทางการเกษตรแล้ว ยังน่าจะเพื่อใช้ประโยชน์เป็นเส้นทางคมนาคมในฤดูแล้งด้วย (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 130)

มีตำนานท้องถิ่นเล่าถึงความเป็นมาของถนนพระมโหสถกับถนนนางอมรว่า พระมโหสถครองเมืองศรีมโหสถอยู่ที่บริเวณบ้านโคกวัด ได้จัดให้ผู้ใหญ่ไปสูxonนางอมรเทวี ซึ่งอยู่ที่บ้านโคกขวาง ฝ่ายนางอมรเทวีมี

เงื่อนไขให้พระมโหสถทำถนนจากเมืองศรีมโหสถ ส่วนนางก็จะทำถนนจากเมืองของนางให้มาบรรจบกัน และให้ถนนทั้งสองนี้เชื่อมต่อกันพอดีก่อนดาวรุ่งขึ้น จึงจะยอมอภิเษกสมรสด้วย ถ้าไม่เป็นไปตามเงื่อนไขดังกล่าวนี้จะไม่ตกลงอภิเษกสมรสด้วย ในที่สุดต่างฝ่ายต่างทำถนนออกจากเมืองของตน เมื่อถนนใกล้ถึงกันนั้น นางอมรทำอุบายเอาโคมไฟขึ้นแขวนบนยอดไม้ทำเป็นทำนองว่า ดาวรุ่งขึ้นแล้ว ถนนก็ยังไม่เชื่อมถึงกัน ข้าแวนถนนยังไม่ตรงกันอีกด้วย พระมโหสถเสียใจมาก จึงเอาขนมชั้นหมากซึ่งจัดเตรียมไว้นั้นสาธกทั้งเสีย ณ หนองน้ำแห่งนั้น เรียกว่า “หนองชั้นหมาก” (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 129)

บ้านปราสาท แควหนุมาน

ตามแนวลำแม่น้ำปราจีนบุรีไปทางทิศตะวันออก ก็จะถึงแควประจันตคามหรือแม่น้ำประจันตคาม บริเวณนี้มีชุมชนเก่าอยู่ที่วัดกบและที่ตั้งเดิมของด่านกบและของกรุงศรีอยุธยา เมืองประจันตคามเป็นเมืองเก่าแต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ไม่เหลือร่องรอยหลักฐาน ครั้นพอเลยแม่น้ำประจันตคามลงไปทางทิศตะวันออก ถึงอำเภอกบินทร์บุรี ซึ่งเป็นที่ตั้งของด่านหนุมานของกรุงศรีอยุธยา ที่ริมน้ำแควหนุมาน บริเวณหาดนางแก้ว ที่บ้านปราสาท ตำบลหาดนางแก้ว อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี เป็นที่ตั้งของโบราณสถานบ้านปราสาท เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ปราสาทหาดนางแก้ว” เพราะที่ตั้งอยู่ริมลำน้ำแควหนุมานช่วงที่เป็นหาดทรายขาว (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 130-131)

ตัวโบราณสถานมีปราสาทศิลาแลงอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยแนวกำแพงศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดประมาณ 32 x 32 เมตร ตัวกำแพงกว้าง 1 เมตร สูง 1.40 เมตร แนวกำแพงด้านทิศเหนือและทิศใต้ค่อนข้างสมบูรณ์ ภายในกำแพงศิลาแลงมีฐานอาคารขนาดกว้างประมาณ 9 เมตร ยาวประมาณ 12 เมตร หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ด้านกำแพงแลงมีลักษณะคล้ายคูน้ำเก่าล้อมรอบ โดยที่ตัวปราสาทและบริเวณภายในกำแพง

มีสภาพเป็นพูนดินสูง แสดงว่าเดิมอาจมีคูน้ำล้อมรอบ แต่ต้นเขินหมดแล้ว ถัดไปทางทิศเหนือมีโคกเนินใหญ่ปัจจุบันเป็นตงป่าไผ่ขึ้นปกคลุมหนา เป็นบริเวณที่เคยมีการขุดค้นพบเศษภาชนะดินเผาเป็นเครื่องถ้วยสมัยละโว้-โยชยา กระเจียวอยู่หนาแน่น ซึ่งสะท้อนว่ามีผู้คนอยู่อาศัยในบริเวณนี้มาจนถึงสมัยละโว้-โยชยา และจากลักษณะปราสาทก็สามารถกำหนดอายุได้อยู่ช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 130-131)

ที่ตั้งของปราสาทแห่งนี้นอกจากอยู่ใกล้หาดนางแก้วแล้วยังอยู่ไม่ไกลจากบริเวณสำคัญ เช่น เขาไม้แก้ว, เขาดวน และบ้านดอยสำภู ซึ่งเป็นแหล่งสกัดหินที่คาดว่าเป็นแหล่งหินในการทำประติมากรรมและสถาปัตยกรรมสำคัญของแถบลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี แต่สภาพดินของที่ตั้งปราสาทมีสภาพเป็นดินเลวซ้ำยังอยู่ลึกไปได้พื้นผิวเพียง 1 เมตร ก็จะพบดินสีขาวเป็นชั้นหนาตอลงไปจนแทบถึงชั้นดาน สภาพดินเช่นนี้เป็นแนวยาวติดต่อกันรอบอาณาบริเวณในรัศมี 4-5 กิโลเมตร (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 131)

สภาพดินเช่นนี้ไม่เหมาะในการทำกรเกษตร ปัจจุบันก็ยังเป็นที่รกร้าง ในอดีตก็เป็นที่คาดกันว่าเป็นที่ที่มีความแห้งแล้งกันดารกว่าที่เห็นในปัจจุบัน อีกทั้งที่ตั้งของปราสาทหาดนางแก้ว ยังอยู่ไกลจากกลุ่มปราสาทในย่านอำเภอดอนจาน จังหวัดสระแก้ว จึงเป็นที่น่าแปลกประหลาดว่าเหตุใดจึงมีปราสาทโบราณมาตั้งอยู่ในบริเวณนี้ แต่หากเรามองประเด็นไปที่ความสำคัญของเส้นทางคมนาคมระหว่างอาณาจักรใหญ่ออย่างโยชยา, ศรีมโหสถ, ที่ราบสูงโคราช, เขมรพระนคร และชายฝั่งทะเลอ่าวบางปะกงก็น่าเชื่อว่าการมีปราสาทที่ตั้งอยู่บริเวณดังกล่าว จะเป็นประโยชน์ในแง่จุดแวะพักระหว่างการเดินทาง ไม่ว่าสถานที่นั้นจะเป็นศาสนสถานหรือโรคยาศาลหรือสิ่งใดในอดีตก็ตาม

(3) ชุมชนโบราณในวัฒนธรรมอโยธยา

เมืองบางคาง: ปราจีนเก่าในตัวเมืองปราจีนบุรีปัจจุบัน

“เมืองปราจีนบุรีเก่า” ตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำปราจีนบุรี ในเขตตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของศาลากลางจังหวัด คนละฝั่งแม่น้ำปัจจุบันเป็นที่ราชพัสดุ มีหน่วยงานราชการและเอกชนใช้พื้นที่ดังกล่าว เช่น สหกรณ์การเกษตรปราจีนบุรี, สถานีสื่อสาร, สถานีตำรวจภูธรจังหวัดปราจีนบุรี, โรงฆ่าสัตว์เทศบาลเมืองปราจีนบุรี เป็นต้น (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 137)

หลักฐานจากภาพถ่ายทางอากาศและร่องรอยสถาปัตยกรรมในปัจจุบันสามารถวัดอาณาเขตของแนวกำแพงเมืองปราจีนบุรีเก่า ได้แนวกำแพงเมืองปราจีนบุรี ออกมาเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีคูน้ำล้อมรอบ แนวกำแพงมีขนาดกว้าง 172 เมตร ยาว 224 เมตร คูเมืองกว้าง 280 เมตร ยาว 216 เมตร คูน้ำกว้าง 53 เมตร (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 138) ปัจจุบันคูเมืองบางส่วนถูกถมหายไป มีเพียงบางส่วนที่หลงเหลืออยู่ เช่น บริเวณหลังโรงฆ่าสัตว์ของเทศบาลเมืองปราจีนบุรี และมุมต้นโพธิ์หลังบ้านพักข้าราชการสื่อสารมหาดไทย แต่คาดว่าชุมชนเมืองจะมีขนาดกว้างขวางใหญ่โตกว่าพื้นที่คูเมืองมาก เพราะมีการตั้งบ้านเรือนของราษฎร ที่มักขนานไปกับแนวแม่น้ำ

ร่องรอยหลักฐานปรากฏตามชื่อเรียกว่า “บาง” ที่หมายถึง ชุมชนบ้านเรือนที่ตั้งเรียงรายไปตามแนวแม่น้ำลำคลอง (วัฒนธรรม, 2542: 304) เช่น บางคาง, บางยาง, บางแตง, บางปลาสร้อย, บางน้ำเปรี้ยว ฯลฯ มีแนวเส้นทางคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบกติดต่อกันเป็นแนวสามเหลี่ยม คือ นครนายก, ปราจีนบุรี, ฉะเชิงเทรา (ซึ่งจะต่อไปยังชลบุรีและจันทบุรีตามลำดับ) บริเวณดังกล่าวนี้มีชื่อเรียกตามความรู้ทางภูมิศาสตร์ว่า “ที่ราบต่ำเขมร” (วัฒนธรรม, 2542: 3571)

เนื่องจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำบางปะกง สู่แนวเส้นแม่น้ำปราจีนบุรี นั้นเป็นที่ราบต่ำที่อยู่ในเส้นทางคมนาคมของอารยธรรมเขมร

โบราณ มีหลักฐานทางโบราณสถานหลายแห่งที่ตั้งอยู่ตามแนวเส้นคมนาคม โบราณสมัยเขมรพระนคร เป็นหลักฐานยืนยัน อาทิเช่น เทวสถานพานหิน ที่อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี, ปราสาทบ้านปราสาทที่อำเภอกบินทร์บุรี, ปราสาทเขมรในแถบวัฒนานคร-สระแก้ว-อรัญประเทศ ที่กรมศิลปากรสำรวจพบกว่า 40 แห่ง นอกจากนี้ในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดียังพบว่า เขตสระแก้วตั้งแต่แถบวัฒนานคร อรัญประเทศ โกลสุมดาพระยา ปรากฏร่องรอยอารยธรรมเขมรสมัยก่อนพระนครอยู่หลายแห่ง (Vickery, 1986: 95-116 ; Mollerup, 2012: 44-47)

สะท้อนความเป็นแหล่งอยู่อาศัยและศูนย์วัฒนธรรมของเขมร ก่อนที่สมัยอยุธยาจะมีชุมชนที่เกิดจากการเคลื่อนย้ายมาจากกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สู่มแม่น้ำบางปะกง แม่น้ำนครนายก แม่น้ำปราจีนบุรี และแม่น้ำพนม (คลองท่าลาดในปัจจุบัน) และสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีการเข้ามาของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ทั้งลาวพวน, ลาวครั่ง, ลาวย้อ, ลาวเวียง ทั้งจากการอพยพเข้ามาเอง ผ่านเส้นทางช่องเขาแม่ม้าและด่านละหารทราย (ภายหลังชาวอีสานก็ใช้เส้นทางนี้ลงมาสู่เขตภาคตะวันออก) คนลาวเข้ามาอยู่ในแถบต่างๆ ได้แก่ แขวงเมืองนครนายก, แขวงเมืองปราจีนบุรี, ย่านโคกปีบ (ปัจจุบันคืออำเภอศรีมหาโพธิ์), พนมสารคาม, สนาบชัยเขต, ท่าเกวียน (ต่อมาเปลี่ยนเป็น “ท่าตะเกียบ”), แปลงยาว, พนมสนิม, บ้านบึง, ประจันตคาม, กบินทร์บุรี, สระแก้ว, วัฒนานคร เป็นต้น

สำหรับที่มาของชื่อเมือง พบว่า ปราจีนบุรีมีชื่อเรียกเดิมแบ่งออกเป็น 3 ชื่อ ใช้สลับกันไปมา คือ 1. ชื่อ “เมืองบางคาง” 2. “เมืองประจิม” และ 3. “ปราจีนบุรี” ชื่อบางคางเป็นชื่อท้องถิ่น ส่วนชื่อที่เป็นทางการ ก็จะตรงกับชื่อที่ 2 และที่ 3 ชื่อ “เมืองประจิม” คำในภาษาเขมรมาแต่เดิม หมายถึง ทิศตะวันตก แต่ชื่อ “ปราจีน” นั้นเป็นคำภาษาสันสกฤต บางครั้งเรียกและเขียนเป็น “ประจิณ” นั้น หมายถึง ทิศตะวันออก ขึ้นอยู่กับว่าจะมองให้ความสำคัญกับเมืองนี้ว่าขึ้นกับศูนย์กลางใด หากศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพระนครของอาณาจักรกัมพูชา เมืองนี้ก็จะ เป็น “เมืองประจิม” แต่หากยึดถือว่าศูนย์กลาง

ทางวัฒนธรรมและอำนาจการเมืองของเมืองนี้ สัมพันธ์กับโยธยาที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองนี้ก็จะเป็ “เมืองปราจีน”

อนึ่งประเด็นเรื่องที่บ้านเมืองในแถบภาคตะวันออก รวมทั้งปราจีนบุรีในที่นี้ เดิมเป็นบ้านเมืองในเขตอิทธิพลของเขมรพระนคร มาก่อนที่สยามจะขยายอำนาจเข้ามาปกครอง เป็นประเด็นที่ยอมรับและรับรู้กันทั่วไป แม้แต่ในหมู่นชนชั้นนาสยาม ก็รับรู้และเข้าใจตรงจุดนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิพนธ์อธิบายเรื่องนี้ไว้ใน “แผ่นดินเขมรแบ่งเป็นสี่ภาค” ดังข้อความต่อไปนี้ :

“แผ่นดินเขมรแบ่งเป็น 4 ภาค คือส่วนที่โบราณเรียกขอมแปรรักตร์ และจะว่าให้รู้ยอีกอย่างหนึ่ง เขมรไทย คือเขตต์แขวงตั้งแต่ฝั่งน้ำปะตงข้างตะวันออกไปจนฝั่งข้างตะวันตกของทะเลสาบ ชื่อบ้านเมืองเหล่านั้นเป็นชื่อภาษาไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง เป็นสองชื่อทั้งไทยทั้งเขมรบ้าง อย่างเมืองจะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร เมืองแปดริ้วเป็นชื่อไทย เมืองประจิดเป็นชื่อเขมรเพราะอยู่ข้างทิศตะวันตกของพระนครหลวงเมืองบางคางเป็นชื่อไทย เมืองนครนายกเป็นชื่อสันสกฤตเขมรตั้ง บ้านนาเป็นชื่อไทย ด้วยนัยนี้ ที่ต่าง ๆ ตลอดไปเป็นชื่อไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง คนที่อยู่ในเมืองเหล่านั้น ก็เป็นไทยบ้างเขมรบ้างปนกันมาแต่โบราณจนทุกวันนี้ เหมือนอย่างเมืองนครเสียมราฐ ทุกวันเขมรเรียกว่านักกร แต่คำโบราณเขมรเรียกว่าเสียมเรียบบ้าง เสียมเรียบบ้าง ไทยเรียกว่าเสียมราฐ ตามคำเขมรโบราณ ก็คำนั้นแปลว่าเมืองไทยทำปลาแห้ง คือแต่ก่อนเป็นบ้านเมืองไทยทำปลาแห้งขาย อย่างเมืองจะเชิงเทราที่ไทยเรียกว่าเมืองแปดริ้วนั้น เขมรก็มีอยู่มากจนทุกวันนี้ ก็เมืองส่วนนี้ แต่ก่อนพงศาวดารลึกขึ้นไป กรุงมหานครของเขมรอยู่ที่นครหลวง ใกล้กับเมืองเสียมราฐ ซาก

เศษเมืองเก่าปราสาทราชฐานเหลืออยู่มากจนทุกวันนี้ ก็เมื่อพวกไทยมีกำลังเจริญขึ้น ยกทัพไปรบกวณเณียงๆ ทำให้บ้านเมืองแตกเสียเป็นหลายครั้ง จนเจ้านายฝ่ายเขมรเห็นว่าเมืองนั้นอยู่ใกล้ไทยนัก อีกอย่างหนึ่งรังเกียจว่าเป็นเมืองเก่า อาลัยของเจ้านายฝ่ายเขมรที่ตายแล้วข้าซากมา เป็นผีสิงอิจฉาหึ่งหลวงเจ้านายที่เป็นชั้นใหม่ๆ ให้ตายเร็วๆ ง่าย ๆ บ่อยๆ นัก จึงล่าถอยเล็กไปเสียข้างใต้ ก็ในจังหวัดวงเขมรเจือไทยนี้ เมื่อใดไทยมีกำลังมาก ก็ครอบงำออกไปจนหมดบ้างไม่หมดบ้างเมื่อไรเขมรมีอำนาจขึ้นก็ครอบงำเข้ามาจนถึงเมืองนครนายก เมืองประจิม เมืองฉะเชิงเทราที่ไทยเรียกว่าบ้านนา บางคางและแปดริ้วนั้นบ้าง ไพร่บ้านพลเมืองสองอย่างปะปนกันอยู่ตั้งนี้มานาน แต่จังหวัดขอมแปรพักตร์นี้ ได้ตกเป็นของไทยทั้งสิ้นชาติทีเดียว จนเจ้านายฝ่ายเขมรหรือญวนก้ำเกินเข้ามาไม่ได้เลยทั้งสิ้น ตั้งแต่เมืองปัตบอง เมืองนครเสียมราฐเข้ามาตั้งนั้นนั่น ตั้งแต่ต้นพระบรมราชวงศ์นี้ เมื่อปีชาล จัตวาศกจุลศักราช 1144 ตรงกับคริสต์ศักราช 1782 นั้นมาจนบัดนี้ในเขตต์แขวงแผ่นดินขอมแปรพักตร์ที่ว่ามานี้ ไทยได้ไปตั้งบ้านตั้งเมืองลงใหม่หลายเมือง คือมณฑลบุรี ศรีโสภณ วัฒนานคร อรัญญประเทศ ถึงเมืองปัตบอง เมืองเสียมราฐ แต่ก่อนก็ไม่มีป้อมและกำแพงฝ่ายไทยได้ไปสร้างขึ้นเกือบสามสิบปีมาแล้ว ส่วนนี้เป็นส่วนที่ 1" (จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2541: 184-185)

ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งข้อสังเกตไว้ในพระราชนิพนธ์ข้างต้น เมืองปราจีนบุรีซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำปราจีนบุรีนี้ เดิมเป็นเมืองที่มีวัฒนธรรมใกล้ชิดกับเขมรพระนคร เขมรเรียก "เมืองประจิม" หมายถึง เมืองทางทิศตะวันตก แต่เมื่อมาขึ้นกับสยามอยุธยา ก็เปลี่ยนชื่อเป็น "เมืองปราจีน" หมายถึง เมืองทางทิศตะวันออก สลับ

กัน โดยมีชื่อเก่าที่ไทยเรียกว่า “เมืองบางคาง” โบราณวัตถุที่พบในย่านชุมชนพลับพลา ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนเมืองปราจีนบุรีเก่านั้น หลายอย่างสะท้อนอิทธิพลของเขมรพระนคร

ส่วนคำว่า “บางคาง” ที่เป็นชื่อเก่าของเมืองปราจีนบุรี มีโบราณสถานวัดเก่าสมัยอยุธยาตั้งอยู่ในย่านตัวเมืองเรียกว่า “วัดบางคาง” หรือ “ชุมชนวัดบางคาง” แต่ชื่อวัดและชุมชนดังกล่าว มิได้เป็นที่มาของชื่อเมือง ตรงข้ามชื่อชุมชนและวัด เอามาจากชื่อเรียกเมือง ซึ่งมีมาก่อนการสร้างวัดดังกล่าว ภายในวัดไม่หลงเหลือซากสถาปัตยกรรมและศิลปวัตถุสมัยอยุธยา อาคาร โบสถ์ วิหาร พระพุทธรูป ล้วนเป็นของทำในรุ่นรัชกาลที่ 4-5 ลงมา แต่ครั้งจะว่า “บางคาง” เป็นคำไทย เหมือนอย่างที่รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชนิพนธ์อธิบายไว้หรือไม่ เรื่องนี้ไม่เป็นที่แน่ชัด เพราะคำว่า “บางคาง” เป็นคำภาษาจีนแต้จิ๋ว ออกเสียงทับศัพท์ ตรงกับคำว่า “มั่งคั่ง” หมายถึง เมืองที่ทำมาค้าขายแล้วมั่งคั่งร่ำรวย

สอดคล้องกับประวัติความเป็นมาของชุมชนเมืองปราจีนบุรีสมัยอยุธยา ที่มีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาค้าขายของชาวจีนแต้จิ๋ว จนเกิดชุมชนชาวจีนแต้จิ๋วที่มีขนาดใหญ่ในหัวเมืองตะวันออกในย่านตัวเมืองริมแม่น้ำปราจีนบุรี ชาวจีนที่นี้ตั้งถิ่นฐานทำมาค้าขายจนมั่งคั่งร่ำรวย ก็บริเวณนี้เป็นแพรกน้ำขนาดกว้างติดต่อกับหลายบ้านเมืองตั้งแต่ภาคกลางของสยาม, ที่ราบสูงโคราช, ลุ่มแม่น้ำบางปะกง, หัวเมืองชายทะเลตะวันออก จนถึงโดนเลสาลในกัมพูชา (Mollerup, 2012: 46-47)

เมื่ออยู่กับสถานที่นานวันเข้าคนจีนก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของคนท้องถิ่น อย่างน้อยที่สุดความเป็นชุมชนเมืองแต้จิ๋วของปราจีนบุรี เป็นที่รู้จักดีในหมู่คนจีนรุ่นพระเจ้าตากสิน เมื่อเดินทัพจากอยุธยาไปเมืองจันทบุรี ได้ใช้เส้นทางผ่านมายังชุมชนวัดบางคาง วัดทำอู่ทอง แล้วเลยขึ้นไปจนถึงด่านกบแจะที่ประจันตคาม จึงข้ามลำแม่น้ำที่ประจันตคาม ก่อนจะลงมาตามแนวคลองท่าลาดสู่แม่น้ำบางปะกงที่บริเวณปากน้ำเจ้าโล้ อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทราในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตามในเขตเมืองปราจีนบุรีเป็นถิ่นที่มีการอยู่อาศัยของผู้คนหลากหลายกลุ่มชน บางช่วงมีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่น บางช่วงเบาบางลง กระทั่งถึงช่วงที่มีการพัฒนาในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล ตั้งปราจีนบุรีเป็นศูนย์กลางมณฑลปราจีน พร้อมกับการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ถึงพนมเปญ (ที่จริงนายออกุสต์ ปาวี ชาวฝรั่งเศส เป็นผู้บุกเบิกโครงการสร้างทางรถไฟสายนี้) เมืองปราจีนบุรีก็ได้ขยายใหญ่ขึ้นต่อเนื่องถึงปัจจุบัน พ.ศ. 2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชบันทึกเกี่ยวกับเมืองปราจีนบุรีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ว่า :

“เมืองปราจีนแปลกไปกว่าแต่ก่อนที่ได้เคยเห็นเมื่อ 36 ปีมาแล้ว คือตั้งแต่กำแพงเมืองขึ้นมาถึงที่ซึ่งทำพลับพลาครั้งก่อน ไม่มีอะไรเลย นอกจากทุ่งเตียนๆ คราวนี้เป็นตลาดยาวตลอดตั้งแต่เมืองมาถึงพลับพลา ซึ่งยังคงเรียกว่าทุ่งพลับพลา ข้างฝ่ายอีกฟากหนึ่งก็เป็นธรรมชาติไม่เคยเห็นตั้งแต่แรกทำเป็นที่ถลุงแร่ทอง ตลอดจนเป็นที่ว่าการเตี้ยนี้ และโรงทหารต่อไป อันคล้ายๆ กันกับที่ไหนๆ ไม่จำเป็นต้องเล่าพลับพลาที่ทำไว้รับนั้นอยู่ตรงวัดแก้วพิจิตร”(จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2502: 4)

แต่แม้เป็นช่วงผู้คนอยู่อาศัยกันอย่างเบาบาง ก็ไม่พบว่าเมืองปราจีนบุรีจะเคยร้างไปในสมัยใด มีชุมชนโบราณสมัยทวารวดีถึงอโยธยาอยู่ในเขตปราจีนบุรี อาทิเช่น เมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ และเมืองพานหินหรืออมรเทวีปุระ อำเภอศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเป็นเมืองโบราณร่วมสมัยกับเมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี, เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี, เมืองจันทเสน จังหวัดนครสวรรค์, เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์, เมืองอุตะเภา จังหวัดสระบุรี, เมืองชัยจำปา จังหวัดลพบุรี, เมืองสีมา จังหวัดนครราชสีมา, เมือง

ดงละคร จังหวัดนครนายก, เมืองพระรถ จังหวัดชลบุรี, เมืองเพนียด จังหวัดจันทบุรี เป็นต้น (Wales, 1969 ; Saraya, 1999 ; โบราณคดี, 2535: 133-134)

ปากน้ำโยทะกา, บึงพระอาจารย์ และชุมชนวัดบางแตน

บริเวณแพรงน้ำจืดบรรจบกันของลำน้ำแม่น้ำนครนายกและแม่น้ำปราจีนบุรี ก่อนจะไหลรวมกันเป็นแม่น้ำบางปะกง เข้าสู่ทะเลสาบอีกด้านหนึ่ง แม่น้ำนครนายกไหลมาจากทางทิศเหนือ แม่น้ำปราจีนบุรีไหลมาจากทางทิศตะวันออก และแม่น้ำบางปะกงไหลจากบริเวณนี้ไปทางทิศใต้ ลงสู่ปากทะเลที่อ่าวบางปะกง ทั้งสามสายเรียกรวมกันตลอดทุกสายว่า “แม่น้ำบางปะกง” ช่วงที่กว้างและลึกกว่าสายอื่นๆ ในลุ่มแม่น้ำนี้ จะอยู่ที่เส้นแม่น้ำบางปะกง นอกจากแม่น้ำทั้งสามสายนี้แล้ว ปากน้ำโยทะกายังเป็นศูนย์รวมของลำคลองสำคัญหลายสาย อาทิเช่น คลองหกวา, คลองอ้อม, คลองบางขนากหรือคลองแสนแสบ, คลองสำโรง, คลองท่าถั่ว, คลองไผ่ดำ, คลองพระอาจารย์, คูลำพัน เป็นต้น

คำว่า “โยทะกา” มาจากชื่อพันธุ์ไม้ประดับชนิดหนึ่ง มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ดอกคัตเค้า” เชื่อกันว่าเดิมมีปลูกอยู่ในบริเวณนี้เป็นอันมาก แต่ปัจจุบันไม่พบปลูกในบริเวณนี้แล้ว พื้นที่ราบลุ่มบริเวณ “ปากน้ำโยทะกา” หรือ “แม่น้ำโยทะกา” ครอบคลุมพื้นที่ต่อแดนระหว่าง 3 จังหวัด คือ อำเภองครักษ์ จังหวัดนครนายก, อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี และอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นต้น จัดเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์มาก จะพบไร่นาแผ้วถางสดลูกหูลูกตา ร่องรอยการอยู่อาศัยของผู้คนสมัยก่อน ปรากฏอยู่ทั่วไป เพราะเป็นย่านเส้นทางการค้าโบราณ อาทิเช่น บึงพระอาจารย์, วัดปากคลองพระอาจารย์, วัดบางแตน, วัดพลอยกระจ่างศรี, วัดคลองแม่, วัดคลองหกวา, วัดท่าถั่ว, วัดบางไทร, วัดอาคม ฯลฯ

โบราณสถานในย่านส่วนใหญ่มีอายุตกสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะช่วงภายหลังจากการขุดคลองบางขนากหรือคลองแสนแสบขึ้นแล้ว

การขุดคลองแสนแสบนอกจากจะเพื่อวัตถุประสงค์ในการสงครามอาณาจักรสยามยุคแล้ว (ศานติ ภักดีคำ, 2557: 104-107) ยังถือเป็นการบุกเบิกที่ทำดินทำกินเข้าไปยังพื้นที่รกร้าง การเปลี่ยนแปลงสภาพระดับน้ำและเส้นทางน้ำจากช่วงคลองพระอาจารย์ไปยังเส้นแม่น้ำนครนายก ส่งผลทำให้ชุมชนเคลื่อนย้ายออกไปอยู่รอบนอก แต่เมื่อมีการขุดคลองแสนแสบ ชุมชนชาวบ้านก็เริ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานกัน ผู้คนที่มีหลากหลายชาติพันธุ์ มีทั้งไทย, จีน, มอญ, ลาว, แวก, กูย, เขมร ฯลฯ

ตกลถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ลำน้ำโยทะกาช่วงแม่น้ำนครนายกฝั่งแขวงเมืององครักษ์ แม้จะมีการขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์และมีการตั้งตลาดขึ้นในบริเวณย่านชุมชนองครักษ์แล้ว (ปัจจุบันคือที่ตั้งของตลาดเก่าเสาวภาและศาลเจ้าองค์ครักษ์) พื้นที่บริเวณดังกล่าวก็ยังมีผู้คนอาศัยอยู่ไม่มาก ตรงข้ามกับฝั่งทางด้านชุมชนวัดบางแดนในเขตอำเภอบ้านสร้างปัจจุบัน กลับเป็นย่านที่มีชุมชนผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่น เพราะการขยายตัวของชุมชนลงมาตามลำแม่น้ำปราจีนบุรี ปรากฏความตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชบันทึกลำเอาไว้ในคราวเสด็จประพาสมณฑลปราจีน ร.ศ. 127 (ตรงกับ พ.ศ. 2451) ดังนี้

“วันที่ 15 ได้ลงเรือโมเตอร์ขึ้นไปตามลำน้ำนครนายกจนถึงบ้านเหล่า ซึ่งมีวัดฝรั่งมาตั้งอยู่ในที่นั้น ลำน้ำอยู่ข้างจะเล็กแต่เขาว่าไม่กว้างออกและไม่แคบลง เปลี่ยนที่ฝั่งคงกว้างแคบตื้นลึกอยู่เท่านี้เสมอ พันบ้านเหล่าขึ้นไปว่าเรือโมเตอร์เข้าไม่ได้ยังอีก 2 ชั่วโมง จึงจะถึงเมืองนครนายก กลับลงมาแวะกินข้าวที่วัดบ้านอ้อ อันเป็นทางแยกไปบ้านนา ที่มีตลาดร่องแรง ตามระยะทางบ้านเรือนก็มีห่างๆ แต่เป็นนาเต็มไปทั้งนั้นไม่มีที่ว่างเลย เพราะเป็นที่นาดี ทำมีแต่ได้มากหรือได้น้อยไม่มีเสีย ล่องลงมาตามทางที่ขึ้นไปพบบ้านองครักษ์หน้อยหนึ่ง ที่นาก็จับออกจะโถมๆ ไปจนกระทั่งถึงที่ตั้งบริษัทขุด

คลองขึ้นไว้ ไม่มีคนทำนาเลย เหตุที่เป็นเช่นนี้ด้วยข้างเถื่อน
 ชุมชนอย่างหนึ่ง ได้รับความจากหลวงบำรุงซึ่งเป็นผู้นำทาง
 ว่าบริษัทคิดจะเรียกราคา 8 บาท ราษฎรไม่มีใครซื้อเลย คลอง
 ลงมือขุดไว้สัก 10 คลองทั้งร้างหมด เป็นที่เปลี่ยวแฉืดทีเดียว
 หาบ้านเรือนมิได้ลงไปจนตอนใกล้ข้างปากน้ำโยทกาหรือพัน
 คลองหกวาสายล่าง จึงได้มีบ้านเรือนไร่นา มีบางลูกเสือ
 เป็นต้น ระยะทางก็ไกลจะหาต้นหมากรากไม้ผู้คนอะไรก็ไม่มี
 มีแต่หญ้ากับฝรั่ง แลดูเบื่อนัยยะเต็มทีปากน้ำโยทกาที่ออก
 ลำน้ำปราจีนในอ้อมบางแตน เพราะบางแตนมียคลองลัด จอด
 นอนที่บางแตนเหนือปากคลองลัด” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
 2502: 3-4)

ทั้งนี้มีร่องรอยชุมชนสมัยอยุธยา-อยุธยา แต่กลับกลายเป็นที่
 รกร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ คงเนื่องจากสาเหตุปัจจัยของศึกสงครามช่วงเสีย
 กรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 พม่าได้จัดกองตระเวนเที่ยวปล้นสะดม
 และกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินของ ผู้คนที่เหลือรอดก็อพยพหลบหนีไป
 กรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งถูกพระเจ้าเอกทัศให้คุมตัวเนรเทศไปลังกานั้น ได้
 ลอบกลับเข้ามาที่เมืองจันทบุรี รวบรวมกำลังพลอาสา ยกมาตั้งอยู่เมือง
 ปราจีนบุรี มีผู้คนเข้าร่วมเป็นอันมาก (ดำรงราชานุภาพ, 2555: 352)

ชาวเมืองที่ในกรุงศรีอยุธยาเมื่อรู้ว่ากรมหมื่นเทพพิพิธเจ้านายเดิม
 ของตนมาตั้งอยู่ปราจีนบุรี ก็ได้ลอบหนีออกกรุงมาปราจีนบุรี กรมหมื่นเทพ
 พิพิธจึงมีกำลังพลมากถึงราว 10,000 คน แล้วให้กองหน้ายกมาตั้งค่ายอยู่
 ที่ปากน้ำโยทกา หมายจะยกเข้าไปขับไล่พม่าที่กรุงศรีอยุธยา (ดำรงราช
 นุภาพ, 2555: 352) แต่มังมหานรธา แม่ทัพพม่า เมื่อทราบข่าว ได้ส่งกองทัพ
 พม่าราว 3,000 คน มาตีค่ายกรมหมื่นเทพพิพิธที่ปากน้ำโยทกาแตกพ่าย
 ไป กรมหมื่นเทพพิพิธเกรงพม่าจะยกมาตีที่ปราจีนบุรี จึงหลบหนีขึ้นไปยัง
 เมืองนครราชสีมา ต่อมาเมื่อตอนสมเด็จพระเจ้าตากสินเดินทัพไปเมือง

จันทบุรี ก็ได้รับพ่วงกับกองทัพพม่าที่บริเวณปากน้ำเจ้าโล้ เป็นกองทัพพม่า
ที่มาจากปากน้ำโยทะกา ฝ่ายพระเจ้าตากสินได้รับชัยชนะ (ศิลปากร, 2553:
38-39)

ร่องรอยของชุมชนโบราณสมัยอยุธยา-อยุธยา บริเวณปากน้ำ
โยทะกา อยู่ที่ “บึงพระอาจารย์” และ “วัดบางแตน” เป็นสถานที่ที่พบหลัก
ฐานเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมอยุธยา กล่าวคือ “บึงพระอาจารย์” เป็นแหล่ง
โบราณคดีสำคัญของย่านนี้ ตั้งอยู่ที่บ้านพระอาจารย์ ตำบลพระอาจารย์
อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก อยู่ทางฝั่งทิศตะวันตกของปากน้ำโยทะกา
มีชื่อเรียกว่า “บึง” แต่อันที่จริงตัวสถานที่มีลักษณะเป็นสระน้ำสี่เหลี่ยมผืน
ผ้า ตั้งอยู่ห่างจากปากน้ำโยทะกา ราว 1-1.5 กิโลเมตร พบเศษศิลาแลงปน
อยู่ขอบตลิ่งสระ

ชาวบ้านในท้องถิ่นมีความเชื่อว่าเป็น “บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์” จนใช้เป็น
ชื่อเรียกบ่อควบคู่กันเป็น “บ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์บึงพระอาจารย์” ตามคำบอกเล่า
ของผู้สูงอายุว่าเป็นสระน้ำที่มีอยู่แต่เกาก่อนที่จะมีการเข้ามาตั้งชุมชนเมื่อ
ราว 40-50 ปีที่แล้ว เดิมมีอีก 2 สระ อยู่ข้างๆ กันนกัน แต่ปัจจุบันได้ถูก
ถมไปแล้ว จากลักษณะขนาดของบ่อและที่ตั้ง พิจารณาได้ถึงความคล้ายคลึง
กับสระอภิเชกที่ริมแม่น้ำท่าว่า จังหวัดสุพรรณบุรี ดังนั้น ที่ชาวบ้านบอกเล่า
สืบต่อกันมาว่า เป็นบ่อน้ำที่ทางการดักเอาไปใช้ในพระราชพิธีถือน้ำพระ
พิพัฒน์สัตยานั้น ก็มีความสมเหตุสมผล ถือเป็นสระอภิเชกของแม่น้ำ
บางปะกง ควบคู่กับสระอภิเชกอีก 4 แห่ง คือ สระอภิเชกที่ริมแม่น้ำท่าว่า
(แม่น้ำท่าจีนสายเก่า) แขวงเมืองสุพรรณบุรี, สระอภิเชกที่ริมแม่น้ำป่าสัก
ตำบลท่าราบ แขวงเมืองสระบุรี, สระอภิเชกที่ริมแม่น้ำราชบุรี (ชื่อเดิมของ
แม่น้ำแม่กลอง) ตำบลดาวดึงส์ แขวงเมืองสมุทรสาคร และสระอภิเชกที่ริม
แม่น้ำลพบุรี ตำบลทะเลชุบศร แขวงเมืองลพบุรี เป็นต้น

“วัดบางแตน” ตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกของปากน้ำโยทะกา ในเขตตำบล
บางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี เป็นวัดไม่ทราบประวัติแน่ชัด
ว่าสร้างสมัยใด แต่ชาวบ้านในท้องถิ่นมีความเชื่อว่างสร้างมาตั้งแต่สมัย

พระเจ้าอู่ทอง โดยอิงความเชื่อกับตำนานเรื่องท้าวอู่ทอง ที่เล่าสืบมาในท้องถิ่นว่า พระเจ้าอู่ทองเคยอพยพผู้คนหนีโรคห่า ผ่านมาแะพัก และได้สร้างวัดขึ้นที่นี้ ก่อนเดินทางต่อไปยังกรุงศรีอยุธยา

จะเห็นได้ว่า ตำนานท้าวอู่ทองของที่นี่ ก็เล่าสอดคล้องกับตำนานท้าวอู่ทอง ที่พบที่อื่นๆ อาทิเช่น นนทบุรี (ที่วัดปรางค์หลวง, วัดบางม่วง, วัดชลอ, วัดเขมา), ปทุมธานี (ที่วัดมิ่งหาราม), ราชบุรี (วัดมหาธาตุ, สระโกสินารายณ์), กาญจนบุรี (ปราสาทเมืองสิงห์, เมืองครุฑ, เมืองกลอนโด), เมืองอู่ทอง, เมืองสุพรรณบุรี, กำแพงเพชร (เมืองไตรตรึงษ์, เมืองเทพนคร), ชัยนาท (วัดอู่ทอง), ลพบุรี (วัดท้าวอู่ทอง/วัดบ้านแพรก), อยุธยา (หนองโสน), สิงห์บุรี (วัดพระนอนจักรสีห์), ฉะเชิงเทรา (วัดท่าลาดเหนือ, วัดท่าลาดใต้, วัดท้าวอู่ไท), ปราจีนบุรี (วัดท้าวอู่ทอง), บางสะพาน (ประจวบคีรีขันธ์), นครศรีธรรมราช (วัดพระบรมธาตุเมืองนครศรีธรรมราช) เป็นต้น

ตำนานท้าวอู่ทองเป็นตำนานความเชื่อที่อธิบายถึงวีรบุรุษผู้สร้างสถานที่สำคัญและเมืองสำคัญของแถบ วัฒนธรรมภาคกลาง ท้าวอู่ทองมิได้หมายถึงพระมหากษัตริย์องค์ใดของกรุงศรีอยุธยาเป็นการเฉพาะ หากแต่หมายถึงวีรบุรุษทางวัฒนธรรมหรือ “ผู้มีบุญ” ของภาคกลาง คล้ายคลึงกับ “พระร่วง” ของวัฒนธรรมสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยและภาคเหนือตอนล่าง เป็นต้น (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2545) แต่ท้าวอู่ทองก็หาได้เป็นวีรบุรุษทางวัฒนธรรมของคนในภูมิภาคนี้เพียงองค์เดียวไม่ เพราะยังมีวีรบุรุษที่นำมาจากนิทานชาดกและวรรณคดีที่นิยมกันในหมู่คนลาว เช่น “พระมโหสถ” และ “พระรถ” เป็นต้น (ศิลปากร, 2512) ส่วน “ท้าวอู่ทอง” คงเป็นวีรบุรุษของคนในวัฒนธรรมแบบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งอพยพเข้ามาในพื้นที่ก่อนที่คนลาวจะเข้ามา

แต่อย่างไรก็ตาม ภายในวัดยังปรากฏสิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ พระพุทธรูปศิลาทราย หลวงพ่อคุ่ม ปางมารวิชัย ศิลปกรรมแบบอยุธยา (หรือที่ท่านอื่นนิยมเรียกว่า “ศิลปะอู่ทอง”) หลวงพ่อที่วัดให้ข้อมูลว่า เล่าสืบต่อกันมาว่า พระองค์นี้เคลื่อนย้ายมาจากอยุธยาบ้าง มาจากเขาสมอคอน จังหวัดลพบุรีบ้าง แต่ยังหาข้อยุติแน่ชัดไม่ได้ แต่เมื่อผู้เขียนพิจารณาพุทธ

ลักษณะที่แสดงออกถึงความเป็นท้องถิ่นอยู่ พระพักตร์มีได้มีลักษณะเป็น ฝ่ามือข้างหลวงเหมือนอย่างหลวงพ่อดำวัดพนัญเชิง, หลวงพ่อแก้ววัดธรรมิก ราช, พระนอนวัดพระนอนเมืองเพชรบุรี, พระนอนจักรสีห์ สิงห์บุรี เป็นต้น หากแต่มีลักษณะพระพักตร์แบบเรียวยาวไซ้เหมือนอย่างพระนอนวัดป่าโมก จังหวัดอ่างทอง

แต่มีชิ้นส่วนพระเศียร แขน ขา ลำตัว หน้าตัก สามารถถอดเป็น ชิ้นออกจากกันได้ ไม่ใช่พระพุทธรูปที่ทำการสลักหินทรายในคราว เดียวกัน จึงสามารถเคลื่อนย้ายได้ แต่จะว่าเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น ก็ดู ประหลาด เพราะในบริเวณวัดบางแตน ยังปรากฏมีซากเศียรพระพุทธรูป หินทรายอื่นๆ อยู่เต็มไม้ภายในวัด เป็นเศียรพระพุทธรูปแบบทวารวดี อีก ทั้งตัวอิฐเจดีย์เก่าภายในวัดที่ต้นโพธิ์ขึ้นปกคลุม ยังเป็นอิฐสอดินเหนียวผสม แกลบข้าว ซึ่งเป็นลักษณะเทคนิคการก่ออิฐแบบอโยธยาที่สืบทอดมาจาก ทวารวดี

ก็ทำให้ผู้เขียนใคร่จะขอเสนอว่า น่าจะเป็นพระพุทธรูปที่ทำขึ้นใน สถานที่ย่านลำน้ำบางปะกงนี้เอง ทั้งนี้วัดบางแตนตั้งอยู่ในเส้นทางที่จะ สามารถเดินทางต่อไปได้ถึงชุมชนบางยาง ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดอินทาวาส (วัดบางยาง) มีพระประธานเรียกว่า “หลวงพ่อดำ” พุทธลักษณะแบบอุททอง- อโยธยาเช่นกัน บริเวณนี้เลียบลำน้ำปราจีนบุรีจะขึ้นไปจนถึงชุมชนวัดท้าว อุทองและย่านวัดบางคาง แขวงเมืองปราจีนบุรี

ภายในวัดบางแตนยังมีพิพิธภัณฑสถานท้องถิ่น และอาคารที่ระลึกและ จัดแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับการเสด็จประพาสสมณชลปราจีนของพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมกับขึ้นป้ายโฆษณาแผ่หราว่าเป็นวัด บางแตนเป็นสถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จ พระราชดำเนินมาแวะพักค้างแรม แต่จากการอ่านตรวจสอบกับเอกสารที่ เกี่ยวข้องกับการเสด็จประพาสสมณชลปราจีน ร.ศ.127 ผู้เขียนพบแต่เพียง ว่า พระองค์เคยเสด็จผ่านบริเวณนี้เพื่อไปยังปราจีนบุรีและข้ากลับก็ผ่านมา ทางด้านบริเวณนี้ เพื่อลงสู่ปากน้ำบางปะกง ก่อนเลียบอ่าวไทยเข้าไปยัง

ปากน้ำพระประแดง เพื่อกลับพระนคร โดยมีได้มีการพักค้างแรมในบริเวณดังกล่าวนี้แต่อย่างใด

ชุมชนวัดบึง-วัดท้าวอุทอง

ในย่านตัวเมืองปราจีนบุรี สถานที่สำคัญที่มีประวัติเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมอโยธยา ได้แก่ “วัดท้าวอุทอง” ตั้งอยู่ที่ตำบลโคกไม้ลาย อำเภอมือง จังหวัดปราจีนบุรี วัดนี้ไม่ทราบประวัติการสร้างที่แน่ชัด ประวัติที่มีอยู่อิงตำนานท้องถิ่นเรื่องท้าวอุทองหนีโรคห่า แต่มีผู้ผิดแผกแตกต่างไปจากตำนานท้าวอุทองของที่อื่นๆ ก็คือ การระบุถึงบุคคลสำคัญในท้องถิ่นเรื่องตำนาน ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทในการสร้างสถานที่สำคัญ วัดท้าวอุทองกลับมีตำนานว่าสร้างโดยตายายผู้เลี้ยงพระเจ้าอุทอง มิใช่พระเจ้าอุทองเป็นผู้สร้าง ตายายผู้เลี้ยงคูนี่พร้อมสมักรพรรคพวกบิรวารได้หลบหนีโรคห่าระบาด มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ปราจีนบุรี

แต่ทั้งนี้นอกจากการเป็นสถานที่ในตำนานท้าวอุทองแล้ว นอกนั้นก็ไม่มีปรากฏหลักฐานอย่างอื่นภายในวัดที่แสดงความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับท้าวอุทองและวัฒนธรรมอโยธยา สิ่งที่น่าสนใจได้แก่ “มณฑปจัตุรมุข” และ “พระปฏิมากร 4 องค์” “มณฑปจัตุรมุข” ซึ่งเชื่อกันว่าสร้างทับมณฑปเดิมที่สร้างสมัยพระเจ้าอุทอง แต่ผู้เขียนก็ไม่พบร่องรอยการสร้างทับแต่อย่างใด อาคารมณฑปนี้เป็นอาคารใหม่รูปทรงศิลปะแบบตะวันตกที่นิยมสร้างสมัยรัชกาลที่ 4-5 ล่วงมาแล้ว

“พระปฏิมากร” ภายในมณฑปทั้ง 4 องค์ ที่สร้างอย่างสวยงามนั้น องค์ทางทิศเหนือนามว่า “พระกฤษณ์โธ” องค์ทางทิศตะวันตกนามว่า “พระโกนาคะมะโน” องค์ทางทิศใต้นามว่า “พระกัศสโป” องค์ทางทิศตะวันออกนามว่า “พระศากะยะมุณีโคตะมะ” พระพุทธรูปทั้ง 4 องค์ มีหน้าตักกว้าง 5.40 เมตร สูง 7 เมตร สร้างโดยพระครูปราจีนธรรมวารี (หลวงพ่อมุ่ย) อดีตเจ้าคณะจังหวัดปราจีนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2446 ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจที่มีการทำพระพุทธรูปตามคติมหายาน ในชุมชนเมืองที่เคยได้รับอิทธิพลเขมรโบราณ

อย่างเมืองปราจีนบุรี

หนึ่งบริเวณโคกไม้ลาย นอกจากวัดท้าวอุทอง ยังมีสถานที่สำคัญที่สะท้อนถึงความเป็นย่านชุมชนอยู่อาศัยของผู้คนสมัยประวัติศาสตร์ เช่น “วัดบึง” มีสระน้ำขนาดกว้างถึง 33 ไร่ เป็นสระขุดกลายเป็นบารายเขมร เช่นที่พบที่บริเวณเมืองต่ำ อำเภอพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ หรืออย่างสระโกสินารายณ์ ที่อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ภายในวัดบึงยังมีจิตรกรรมเล่าเรื่องวิถีชีวิตชาวบ้าน นอกจากวัดบึงบริเวณละแวกย่านเดียวกัน ยังมีวัดคชสารมณี, วัดป่ามะไฟ, วัดท่าเรือ และโบราณสถานที่ยังไม่ปรากฏชื่ออยู่อีกจำนวนหนึ่ง มีแนวคลองอยู่ด้านตะวันออกติดกับวัดท้าวอุทอง เชื่อมต่อมาจากแม่น้ำปราจีนบุรี ระยะทางราว 8 กิโลเมตรจากแม่น้ำ

ชุมชนวัดโบสถ์

“ชุมชนวัดโบสถ์” ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของตัวเมืองปราจีนบุรี จากถนนเทศบาลดำรงถึงแยกถนนสุวินทวงศ์ ตามทางหลวงหมายเลข 319 และหมายเลข 3071 ระยะทางประมาณ 4 กม. วัดโบสถ์ตั้งอยู่ริมฝั่งขวาของแม่น้ำปราจีนบุรี ภายในวัดมีพระพุทธรูป 3 องค์ ประดิษฐานเรียงรายไปตาม ริมแม่น้ำ คือ พระพุทธรูปปางลีลา พระนามว่า “พระสิริมงคลนิมิต” พระพุทธรูปปางประทับนั่งห้อยพระบาท พระนามว่า “พระสรพสิทธินาวา” พระพุทธรูปปางประทับนอน พระนามว่า “พระมหาชินไสยาสน์” (สุพจน์ ปาณิชประไพ, 2528: 23)

พระพุทธรูปทั้งสามนี้ไม่ปรากฏประวัติการสร้างแน่ชัด บ้างก็ว่าสมัยเดียวกับวัดท้าวอุทอง บ้างก็ว่าสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ตัวรูปแบบศิลปกรรมของพระพุทธรูปสะท้อนอิทธิพลของสมัยรัตนโกสินทร์ล่วงมาแล้ว ไม่ใช่สมัยอยุธยาอย่างที่ประสาสัมพันธ์กันแต่อย่างใด ตัวอย่างที่เปรียบเทียบได้ คือ กรณีวัดสี่ร้อยกับวัดเกษไชโย ที่จังหวัดอ่างทอง หลวงพ่อโตวัดสี่ร้อยเป็นพระพุทธรูปปูนปั้นที่จำลองคล้ายหลวงพ่โตวัดป่าเลไลยก์ จังหวัดสุพรรณบุรี จึงมีผู้สันนิษฐานตามรูปแบบที่ปรากฏ (โดยไม่พิจารณาวัสดุที่

เป็นการก่ออิฐถือปูนแบบสมัยรัตนโกสินทร์) ว่าเป็นพระพุทธรูปสร้างสมัยเดียวกับหลวงพ่อดำวัดป่าเลไลยก์

อีกกรณี คือ หลวงพ่อดำวัดเกษไชโย ที่ทำจำลองเหมือนอย่างหลวงพ่อดำวัดพนัญเชิง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตามประวัติซึ่งสอดคล้องกับวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้าง ก็คือเป็นพระพุทธรูปหล่อในสมัยรัตนโกสินทร์โดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) หากพิจารณากำหนดอายุโดยยึดถือรูปแบบศิลปกรรมเพียงอย่างเดียว อาจทำให้เกิดการเข้าใจผิดได้ง่าย ว่าสร้างสมัยเดียวกับหลวงพ่อดำวัดพนัญเชิงไป เป็นต้น

สภาพอาคาร โบสถ์ วิหาร ที่มีอยู่ภายในวัด ที่ตั้งอยู่ในสถานที่ปัจจุบันก็ล้วนแต่เป็นของทำใหม่ แต่เดิมเนื่องจากมีข้อมูลจากเอกสารของสภาจังหวัดปราจีนบุรี เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. 2528 ระบุว่าเดิมเป็นวัดมีโบสถ์มาหินปักรอบโบสถ์ พระกรุจำนวนหนึ่งที่ขุดได้ และพบเทวรูปพระนารายณ์ทำจากหินเขียว ปัจจุบันได้ถูกนำไปเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพฯ (สุพจน์ พานิชประไพ, 2528: 23) จึงน่าจะเชื่อว่าจะเป็นสถานที่สำคัญที่มีการใช้ประโยชน์ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 19-20 ร่นขึ้นไปเป็นอย่างน้อย

แต่ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับโยชยานั้น ก็ไม่มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นเด่นชัด มีเพียงตำนานเล่าขานเกี่ยวกับท้าวอุทองหนี่โรคห้า ตัวภูมิสถานที่ตั้งของชุมชนรอบวัดโบสถ์ ดูจะมีความสำคัญ เพราะมีแนวคูน้ำที่อาจเกิดจากการขุดได้ ที่สำคัญบริเวณชุมชนวัดโบสถ์ตั้งอยู่ริมเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองปราจีนบุรีกับเมืองนครนายกและเมืองฉะเชิงเทรา จากปากน้ำโยทกามาก่อนถึงตัวเมืองปราจีนเก่า ก็จะถึงบริเวณนี้ก่อน

ข้อมูลหลักฐานเกี่ยวกับผู้คน กลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากอยุธยา จึงมีชื่อเรียกตามภาษาปากของท้องถิ่นว่า “ไทยอยุธยา” เป็นกลุ่มประชากรพื้นเมืองหลักของชุมชนวัดโบสถ์, ควบคู่กับที่มีกลุ่ม “ไทยโคราช” หรือ “ไทยเบ็ง” อยู่ที่ตำบลดงพระราม ตำบลอินไทร เก้ายายหนักหนองแก้ว ประเทด เป็นต้น, “ไทยพวน” อยู่ที่ตำบลหัวหว้า ดงกระทงหอม

โคกปبيب (ศรีมโหสถ) คำลำพัน “ไทยอีสาน” อยู่ที่กระจายทั่วไปในตำบลต่างๆ ของอำเภอเมือง, “ไทยเขมร” อยู่ตำบลบ้านพระและบ้านยาง (ศิลปากร, 2512: 38) ชื่อเรียกที่มี “ไทย” นำหน้าที่จริงเป็นชื่อเรียกที่เอา “ไทย” ไปนำหน้าชื่อเดิมที่เคยเรียกกันมา เพื่อแสดงการยอมรับวัฒนธรรมไทยเป็นวัฒนธรรมหลัก แต่โดยวัฒนธรรมของท้องถิ่นแล้ว ก็อิงกับอัตลักษณ์ความเป็นชาติพันธุ์เดิมของตน (ศิริวรรณ ศิลพัชรนันท์, 2556)

(4) ชุมชนโบราณในวัฒนธรรมอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์

ชุมชนบ้านกบแจะ: ตำบลเมืองบางคาง-ปราจีนบุรี

มีตำนานบอกเล่าสืบกันมาในท้องถิ่นว่า สมัยพระเจ้าตากสินได้มีการอพยพผู้คนมาจากกรุงศรีอยุธยา (ศิลปากร, 2512: 38) ทำให้เกิดประเด็นที่ชวนคิดว่า ท้าวอุทองผู้หนีโรคห่ามาจากอยุธยาองค์นั้น อาจจะมีหมายถึงพระเจ้าตากสินก็ได้ ทว่าคำบอกเล่านี้ก็ไม่ได้สอดคล้องกับหลักฐานข้อมูลที่พระเจ้าตากสินออกมาจากอยุธยาจะไปตีเมืองจันทบุรีนั้น จริงอยู่ที่มีข้อมูลจากพระราชพงศาวดารว่า ทรงเดินทัพมาถึงเมืองปราจีนบุรี แต่สถานที่ที่กล่าวถึงในตำนานกับพระราชพงศาวดารก็ไม่ตรงกัน กล่าวคือสถานที่ในตำนานท้าวอุทองหนีโรคห่าของยานี้ จะอยู่ในหมู่ชุมชนคนแถบวัดโบสถ์-วัดท้าวอุทอง ขณะที่สถานที่ตามพระราชพงศาวดารนั้น อยู่เลยขึ้นไปจนถึงบ้านกบแจะที่ประจันตคาม (ปัจจุบันอยู่ตำบลท่างาม อำเภอเมืองปราจีนบุรี) แล้วข้ามลำน้ำปราจีนบุรีที่บริเวณบ้านกบแจะนั่นเอง

สุจิตต์ วงษ์เทศ (2553) เสนอว่าบ้านกบแจะดังกล่าว ตรงกับบริเวณที่เป็นด่านตรวจการของเมืองปราจีนบุรีสมัยก่อน เรียกว่า “ด่านกบแจะ” อยู่ที่บ้านกระแจะ ตำบลท่างาม อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี ศูนย์กลางของสถานที่อยู่ที่ “วัดกระแจะ” ชื่อเดิมคือ “วัดกบแจะ” (คำว่า “กระ” เพี้ยนมาจาก “กบ”) มีร่องรอยหลักฐานประเภทโบราณสถานและศิลปวัตถุอยู่ที่วัดกระแจะ ได้แก่ โบสถ์เก่าของวัดเป็นศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย ลำนำริมวัดเป็นบริเวณจุดบรรจบรอยต่อระหว่างลำน้ำประจันตคามกับแม่น้ำปราจีนบุรี

สอดคล้องกับชื่อ “กบแจะ” หมายถึงบริเวณที่ลำน้ำสองสายมา “กบ” มา “แจะ” หรือบรรจบกันนั่นเอง

บริเวณกบแจะหรือจุดบรรจบกันของลำน้ำประจันตคามกับแม่น้ำปราจีนบุรีนี้ เป็นสถานที่สำคัญของย่านอย่างเห็นได้ชัด จึงไม่แปลกที่สมัยก่อนจะมีการตั้งด่านประจำเมืองปราจีนบุรีที่บริเวณนี้ ยังไม่ทราบแน่ชัดว่าบริเวณนี้ตั้งเป็นด่านตั้งแต่เมื่อไหร่ แต่อย่างไรก็ตาม ก็เป็นที่ทราบกันว่าด่านนี้ตั้งอยู่บนเส้นคมนาคมระหว่างอยุธยากับเขมร ถัดด่านนี้ไปเข้าสู่ลำน้ำประจันตคาม แควหนุมาน แควพระปรัง คลองพระสทิง ก่อนเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำพรหมโหดในรัฐประเทศ จังหวัดสระแก้วในปัจจุบัน

จากสภาพของชุมชน ร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดี ก็ทำให้ทราบว่าชุมชนบ้านกบแจะเป็นชุมชนของผู้คนสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นอย่างน้อย เนื่องจากชุมชนและด่านบริเวณนี้ไม่ได้รับผลกระทบจากภัยสงคราม เมื่อครั้งสงครามระหว่างอยุธยากับพม่า เมื่อ พ.ศ. 2310 และพระเจ้าตากสินก็ได้ใช้เส้นทางผ่านมายังบริเวณนี้เพื่อไปยังเมืองจันทบุรี ชุมชนและด่านจึงยังคงตั้งอยู่ต่อมาในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์

เขมรและลาวกับพัฒนาการชุมชนเมืองปราจีน/ปราจีนบุรี ในสมัยรัตนโกสินทร์

ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นอย่างน้อย กลุ่มชาติพันธุ์ชาวเขมรและลาว เป็นกลุ่มประชากรหลักที่มีความสำคัญและเป็นการพึ่งพิงพลของเมืองปราจีนบุรี ผสมปนเปกับชาวมอญ, จีน, ญวน, ของ, กูย จนกลายเป็นท้องถิ่นที่มีอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของตนเองอีกแห่งหนึ่ง (ศิริวรรณ ศิลพัชรินทร์, 2556) “นิราศปราจีนบุรี” ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ช่วงหลังปราบเจ้าอนุและมีการกวาดต้อนคนลาวเข้ามาตั้งชุมชนในเขตเมืองบางคางหรือปราจีนบุรีนี้ได้บรรยายถึงสภาพเมืองบางคางและผู้คนพลเมืองในย่านริมแม่น้ำปราจีนบุรี มีใจความสำคัญดังนี้ :

“พอเขาบอกแล้วก็ออกนาวามา
ลั่นเคหา**เขมร**ตกลงมาใหม่
ถึง**บ้านลาว**ชาว**เชลยพนาลัย**
ประเดี๋ยวใจก็กระทั้ง**เมืองบางคาง**
มี**ประตู**ค่ายลั่นไม้เคี่ยม
เป็น**สี่เหลี่ยม**ป้อมล่อยหอคอยขวาง
ศาลเจ้าหลักเมืองประจำอยู่ท่ามกลาง
ทั้งยังนางเกลื่อนกลาดอยู่ดาษดา”
(ศิลปากร, 2551: 216)

การกวาดต้อนผู้คนจากอาณาจักรล้านช้าง เข้ามาสยามและแบ่งมาตั้งชุมชนอยู่ในแถบนครนายก ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ได้ก่อให้เกิดการขยายตัวของชุมชนเมืองในพื้นที่ ต่อมาเมื่อเกิดศึกสงครามกับเวียตนามที่เรียกว่า “อานามสยามยุทธ” (ศิลปากร, 2557 ; กุหลาบ ตฤษณานนท์, 2550 ; ศานติ ภักดีคำ, 2554: 291-306) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ตั้งเมืองกบินทร์บุรี วัฒนานคร และอรัญประเทศ ขึ้นตามเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา (ศานติ ภักดีคำ, 2557: 136 ; ศิริวรรณ ศิลาพัชรินทร์, 2556: 179) โดยให้คนลาวเคลื่อนย้ายเข้าไปอยู่ปะปนกับคนพื้นเมืองเขมร และแต่งตั้งคนลาวเป็นเจ้าเมืองกบินทร์บุรีและวัฒนานคร ส่วนอรัญประเทศยังคงตั้งเจ้าเมืองเป็นชาวเขมร

แต่น่าสังเกตว่า ชื่อตำแหน่งเจ้าเมืองอรัญประเทศ ผู้คุมด่านคลองลึก ที่ชื่อ “พระเหี่ยมใจหาญ” ก็แสดงให้เห็นถึงบุคลิกที่มีความพิเศษโดดเด่นของเจ้าเมืองอรัญประเทศอยู่โดยนัย การคุมเมืองสำคัญชายพระราชอาณาเขต โดยที่ตัวเองก็เป็นเครือญาติชาติพันธุ์เดียวกันกับผู้คนอีกฝั่งหนึ่งของชายแดนด้านตะวันออก คงเป็นสิ่งที่ยากลำบากและต้องอาศัยความเด็ดเดี่ยวและเฉียบขาดในการเมืองการปกครองอยู่พอสมควร การเพิ่มกำลังคน

และอำนาจให้แก่คนลาวในพื้นที่ นับเป็นยุทธศาสตร์สำคัญหนึ่งที่ชนชั้นนำสยามสมัยรัตนโกสินทร์ใช้ในการควบคุมพื้นที่ชายพระราชอาณาเขตทางด้านตะวันออกนี้

ในปี พ.ศ. 2375 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ทรงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองเขมร ในการเดินทัพครั้งนี้ กองทัพได้เดินทางออกจากพระนคร ผ่านบ้านบัวลอย และหยุดทัพพักกองเกวียนอยู่ที่บ้านบัวลอย และเดินทางต่อไปโดยพักที่บ้านกระโดน อำเภอกบินทร์บุรี โดยได้ตัดถนนจากกบินทร์บุรีไปจนถึงเมืองพระตะบอง เมื่อเสร็จศึกกับกัมพูชาและเวียตนามแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้สร้างวัดขึ้นที่บ้านกระโดน บริเวณอำเภอกบินทร์บุรี ชื่อว่า "วัดพระยาทำ" (ปัจจุบันก็ยังคงอยู่ในอำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี เปลี่ยนไปใช้ชื่อว่า "วัดหลวงบดินทร์") (ศานติ ภัทติคำ, 2557: 151)

บริเวณที่เดินทัพมาถึงบริเวณที่ตั้งวัดแจ้งในปัจจุบัน ก็เป็นเวลารุ่งแจ้งพอดี เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงได้สร้างวัดขึ้นในบริเวณดังกล่าว เรียกว่า "วัดแจ้ง" (ปัจจุบันตั้งอยู่ริมทางรถไฟในอำเภอเมืองปราจีนบุรี) สำหรับบริเวณที่หยุดพักเกวียนที่บริเวณบ้านบัวลอย ให้สร้างวัดขึ้นเรียกว่า "วัดโรงเกวียน" (ปัจจุบันคือ วัดอุดมวิทยาราม (โรงเกวียน) (ศานติ ภัทติคำ, 2557: 127) แล้วจึงยกกองทัพกลับพระนคร สำหรับถนนที่ตัดจากกบินทร์ไปจนถึงเมืองพระตะบองเพื่อไปปราบเขมนั้น ปัจจุบันนี้เรียกชื่อถนนดังกล่าวว่า "ถนนเจ้าพระยาบดินทร์" เป็นต้น

วัดหลวงปริชาลการ, วัดแก้วพิจิตร และมณฑลปราจีนบุรี

อย่างไรก็ตาม ลุถึงสมัยรัชกาลที่ 5 มีการก่อตั้งเป็นมณฑลปราจีนบุรี แต่ดูเหมือนความสนใจมุ่งไปที่เมืองกบินทร์บุรี ซึ่งมีการค้นพบและทำเหมืองทอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ส่งขุนนางรุ่นใหม่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย เช่น พระปริชาลการ (สาออง อมาตยกุล) มาให้เป็นผู้กำกับดูแลรับผิดชอบการทำเหมืองทองที่กบินทร์บุรี ต่อมาหลวง

ปรีชาภการได้เลื่อนเป็นเจ้าเมืองปราจีนบุรี ได้บูรณะวัดหลวงเก่าที่ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับศาลเจ้าหลักเมืองปราจีนบุรีขึ้นใหม่ เรียกชื่อตามผู้บูรณะและอุปถัมภ์ว่า “วัดหลวงปรีชาภการ”

พระปรีชาภการ (ลำอาง อมาตยกุล) เป็นขุนนางรุ่นใหม่ที่จบการศึกษาทางด้านวิศวกรรมเครื่องกล จากสกอตแลนด์ ได้สมรสกับนางแฟนนี น็อกซ์ (Fanny Knox) บุตรีของเซอร์โทมัส ยอร์ซ น็อกซ์ (Sir Thomas George Knox) กงสุลอังกฤษประจำสยาม ต่อมาพระปรีชาภการถูกราชฎาร้องทุกข์ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าฉ้อโกงเงินหลวง กระทำทารุณกรรมราษฎรด้วยความไม่เป็นธรรมหลายประการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งคณะกรรมการตุลาการขึ้นชำระความ ปรากฏว่าพระปรีชาภการมีความผิดตามที่ราษฎรร้องเรียน จึงจับตัวพระปรีชาภการสอบสวน เซอร์โทมัส ยอร์ซ น็อกซ์ ขอร้องให้รัฐบาลปล่อยตัวพระปรีชาภการ แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ ดังนั้นคณะลูกขุนตุลาการของศาลสยาม จึงพิพากษาลงโทษประหารชีวิตพระปรีชาภการ และจำคุกสมัครพรรคพวกอีกหลายคน

สภาพของวัดหลวงปรีชาภการ นอกจากโบสถ์ที่ด้านตะวันตกของอุโบสถหลังเก่า ซึ่งบูรณะในสมัยพระปรีชาภการแล้ว นอกนั้นก็เหลือร่องรอยหลักฐานอย่างอื่น ที่บอกถึงการเป็นวัดมีมาก่อนสมันพระปรีชาภการ มีการตั้งศาลเจ้าตรงบริเวณที่ประหารชีวิตพระปรีชาภการ เรียกว่า “ศาลเจ้าพ่อลำอาง” แต่นั่นเป็นหลักฐานข้อมูลเกี่ยวกับแง่มุมความเชื่อของชาวบ้านที่มีต่อเรื่องของพระปรีชาภการ ส่วนประเด็นข้อเท็จจริงที่ว่า พระปรีชาภการกับพวกอาจจะถูกใส่ความโดยขุนนางฝ่ายขุนนาคร ที่มีความริษยาต่อพระปรีชาภการหรือไม่ ประการใด ไม่ใช่ประเด็นสำหรับในที่นี้ เรื่องของพระปรีชาภการกับนางแฟนนี น็อกซ์ ได้มีผู้นำเอามาแต่งเป็นนวนิยายเรื่อง “Fanny and the regent of Siam” (มีผู้แปลเป็นภาษาไทยใช้ชื่อเรื่องว่า “ตัวจึงตายเพราะได้เมียฝรั่ง”) โดยอาร์. เจ. มินนี่ (A. J. Minney) (มินนี่, 2544)

พ.ศ. 2437 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินนโยบายจัดการปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาล ส่วนภูมิภาคยกให้เป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล มณฑลปราจีนมีที่ตั้งที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี มีหัวเมืองขึ้นอยู่ในความปกครองอีก 3 จังหวัด คือ นครนายก, ฉะเชิงเทรา, ชลบุรี มีพระยาฤทธิรงค์ธรรมา (ศุข แสงชูโต) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก ภายหลังได้ย้ายที่ทำการมณฑลไปอยู่ ฉะเชิงเทรา เพราะเหตุผลว่าฉะเชิงเทราอยู่ในระยะที่สามารถเดินทางติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้สะดวกรวดเร็วกว่า (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการปกครองมณฑลเทศาภิบาลใน ดำรงราชานุภาพ, 2545 ; วุฒิชัย มูลศิลป์ และ สมโชติ อ๋องสกุล, 2524 ; เตช บุนนาค, 2532)

เหตุการณ์สำคัญต่อมา ได้มีชาวเขมรอพยพเข้ามามาก โดยส่วนใหญ่ติดตามเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) เข้ามาภายหลังจากที่กัมพูชาตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส โดยก่อนหน้านั้นไม่นานได้เกิดศูนย์รวมจิตใจแห่งใหม่ขึ้นที่ตัวเมืองปราจีนบุรี คือ “วัดแก้วพิจิตร” ก่อตั้งโดยนางประมุลโกคา แก้วประสังสิต ภรรยาขุนประมุลภักดี ได้รวบรวมผู้คนญาติโยมบริจาคทุนทรัพย์และแรงงานในการสร้างวัดนี้เมื่อ พ.ศ. 2422

เมื่อเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) เข้ามาอยู่ปราจีนบุรี ก็ได้รับอุปถัมภ์และกะเกณฑ์แรงงานและช่างชาวกัมพูชามานำมาบูรณะปฏิสังขรณ์วัด โดยสร้างอาคารและปรับปรุงสถานที่มีต้นแบบคือวัดช้างเผือก เมืองพระตะบอง ผสมผสานกับศิลปะนิยมร่วมสมัยหลายสกุล อาทิ ตะวันตก, จีน, เปอร์เซีย, ลาว, เขมร จึงเป็นวัดที่ดูสวยงามแปลกตา

พร้อมกันนั้นได้มีการหล่อพระประธาน ด้วยโลหะทองแดง เป็นพระพุทธรูปปางอภัยทาน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้ออกแบบและประทานชื่อปางดังกล่าว มีพุทธลักษณะแบบมนุษย์ เลียนแบบพระพุทธรูปคันธารราษฎร์ของอินเดีย พระพักตร์คล้ายประติมากรรมกรีก-โรมัน พระเกศาหยักศกแบบชาวตะวันตก ต่อมาเรียกว่า “หลวงพ่อกภัยวงศ์” ฐานด้านหลังเป็นที่บรรจุอัฐิเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) และพระยา

อภัยภูเบศร์ (เลื่อน อภัยวงศ์) หลวงพ่ออภัยวงศ์ที่หันพระพักตร์ไปทางทิศ ตะวันออก ทิศที่ตั้งของกัมพูชา บ้านเมืองเดิมของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ซึ่ง ตกไปเป็นอาณานิคมฝรั่งเศส และทำพระหัตถ์สัญญาลักษณะการให้อภัย (คล้าย ปางขอฝนเดิม)

นั่นอาจจะตีความได้ว่า เป็นความพยายามที่จะสมานฉันท์กับ ฝรั่งเศส เมื่อการเลือกเข้ามาอยู่กับสยาม เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์และ ครอบครัว ก็ยังคงรักษาสถานภาพเดิมของตนไว้ได้ โดยได้รับแต่งตั้งจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นเจ้าเมืองปราจีนบุรี ซึ่งนับ เป็นหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตที่สำคัญในช่วงเวลานั้น ไม่มีการหล่อพระ ประธานปางอภัยทานขึ้นมาอีก ดังนั้น การท่องเที่ยวจังหวัดปราจีนบุรีจึงได้ ไปโรมไทในฐานะ “พระพุทธรูปปางอภัยทานแห่งเดียวในโลก”

วัดแก้วพิจิตรนับว่ามีชื่อเสียงด้วยศิลปกรรมประยุกต์สมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนที่ ว่ามีใบสีมาหินทรายแดงสมัยทวารวดี-อโยธยา ตั้งอยู่หน้าพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติปราจีนบุรี ไม่ระบุแหล่งที่พบ สอบถามได้ความว่า นำมาจากเมือง ศรีมโหสถ เสาคหินสลักรูปธรรมจักรและพระพิมพ์ลพบุรี ที่จัดเก็บไว้ที่ พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นวัดแก้วพิจิตร (เดิมเป็นอาคารโรงเรียนอภัยพิทยาการ) ก็ นำมาจากศรีมโหสถเช่นกัน

นอกจากนี้ หินทรายแดงรูปสี่เหลี่ยมตั้งคล้ายหลักสี่ที่ยังไม่สลักรูป หรืออาจสลักไว้แล้วแต่ลบเลือน ก็ไม่อาจทราบได้ จำนวน 3 หลัก ตั้ง แสดงไว้ในพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นวัดแก้วพิจิตรนั้น ทั้งสามได้มีการสลักพระ ประมาภิไธยย่อของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ส่วนพระพิมพ์ศิลปะเขมรและเครื่องปั้นดินเผา ที่จัดแสดงอยู่ ด้วยกันนั้น ไม่ทราบแหล่งที่มา อย่างไรก็ตาม ส่วนอื่นๆ ของพิพิธภัณฑ์ที่ จัดแสดงวิถีชีวิตชาวไร่ชาวนาในจังหวัดปราจีนบุรี ก็นับว่าจัดแสดงได้ไม่เลว นัก สำหรับพิพิธภัณฑ์ขนาดเล็กแต่พร้อมสำหรับการเป็นแหล่งเรียนรู้และ เยียวชนและผู้สนใจ

บทสรุปและส่งท้าย

ประวัติศาสตร์, อัตลักษณ์ และสิทธิความชอบธรรม

การปกครองมณฑลเทศาภิบาลถูกยกเลิกไป ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 มณฑลปราจีนจากเดิมที่มี 4 จังหวัด คือ นครนายก, ปราจีนบุรี, ฉะเชิงเทรา, ชลบุรี ก็ได้แยกการปกครองออกเป็นแต่ละจังหวัดไม่ขึ้นต่อกัน สอดคล้องกับเจตนารมณ์ของคณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่ต้องการเลิกการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผู้นำที่เป็นสามัญชนได้รับการยกย่องให้เป็นวีรบุรุษของรัฐใหม่ สำหรับปราจีนบุรีก็จึงได้ยกเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) ขึ้นเป็นตัวแทน แต่เรื่องของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์และครอบครัว ก็จำกัดขอบเขตอยู่ภายในตัวจังหวัดสูงมาก ไม่ได้ครอบคลุมจนเป็นสัญลักษณ์ของทั้งจังหวัด อย่างไม่เปรียบเทียบได้กับกรณีท้าวสุรนารีของชาวนครราชสีมา

ในปี พ.ศ. 2536 ได้มีการแยกอำเภอสระแก้ว, อำเภอวัฒนานคร, อำเภออรัญประเทศ, อำเภอตาพระยา, อำเภอวังน้ำเย็น, อำเภอคลองหาดออกไปตั้งเป็นจังหวัดสระแก้ว ทำให้ปราจีนบุรีที่เคยเป็นจังหวัดขนาดใหญ่ของภาคตะวันออกมีขนาดเล็กลง ประชาชนชาวสระแก้วมิได้มีปฏิกริยาต่อต้านแต่อย่างใด เพราะระยะทางที่ห่างไกลจากตัวจังหวัด อีกทั้งหลังจากรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ประกาศนโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า ชายแดนไม่ใช่พื้นที่อันตรายที่ประชาชนต้องถอยห่างออกมาเหมือนอย่างก่อนหน้านั้นอีกต่อไป ตรงข้ามชายแดนกลับกลายเป็นตลาดและแหล่งทำมาหากิน ความเจริญเติบโตก็ไปบังเกิดขึ้นที่อรัญประเทศเป็นอันมาก สภาพการณ์ดังกล่าวจึงแตกต่างอย่างสิ้นเชิงเมื่อเทียบกับกรณีชาบบัวใหญ่ ที่จะต้องแยกจากนครราชสีมา ประชาชนชาบบัวใหญ่ต่อต้านการแยกตัว ด้วยเหตุผลที่ว่า การแยกตัวจะทำให้ชาบบัวใหญ่ไม่ได้เป็นลูกหลานย่าโม

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของแถบปราจีนบุรี มิได้รวมศูนย์อยู่ที่เมือง

ปราจีนบุรี ตรงข้ามกลับมีชุมชนประวัติศาสตร์อื่นๆ ที่ดูจะสำคัญและยาวนานกว่า อยู่ในพื้นที่รอบนอก ซึ่งไม่สามารถที่จะอธิบายยึดโยงกับความ เป็นปราจีนบุรีได้ ในขณะเดียวกันอัตลักษณ์ความจงรักภักดีต่อสยามของ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ก็จะทำให้เกิดสภาพสำนึกรวมศูนย์อยู่ที่กรุงเทพฯ และความเป็นไทย ในท่ามกลางประชาชนพื้นถิ่นที่มีความหลากหลาย เช่น ลาว, เขมร, มอญ, เวียดนาม, ยวน, จีน, จาม, ชอง, กูย ฯลฯ โดยที่ประชาชน เหล่านี้ก็ได้ถูกบังคับให้ต้องปกปิดอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของตนเอง เหมือนที่อื่นๆ แต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม ประวัติศาสตร์ปราจีนบุรีก่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ 25 เพิ่งจะถูกนำเสนออย่างเป็นระบบ ผ่านประจักษ์พยานการขุดค้นทาง โบราณคดี ก็ไม่กี่ปีมานี้ อดีตอันรุ่งเรืองยาวนาน จึงไม่อาจเกิดเป็นอัต ลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง เหมือนอย่างเช่น ล้านนา, อีสาน, ปัตตานี แต่ในขณะเดียวกัน การปราศจากรัฐที่เข้มแข็ง เป็นอิสระของตนเอง และตั้ง มั่นอยู่จนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 เสมือนหนึ่งเป็นดินแดนในฝันของชนชั้น นำสยาม สำหรับนโยบายการรวมศูนย์สู่ส่วนกลาง

อีกทั้งการเป็นดินแดนชายขอบของพระราชอาณาเขตสยาม ที่อยู่ ติดกับกัมพูชาของฝรั่งเศส ทำให้ดินแดนนี้เป็นที่จับตามองของชนชั้นนำ สยามในสมัยปฏิรูปรวมศูนย์อำนาจสู่ส่วนกลาง ก็ไม่อาจเป็นเรื่องง่ายอีกต่อ ไป ในเมื่อยังมีประวัติศาสตร์ของแหล่งชุมชนต่างๆ ที่รอการเปิดเผยตนเอง มากขึ้นเรื่อยๆ ประวัติศาสตร์ก่อนรัฐชาติซึ่งจะแสดงออกถึงความสำคัญที่มี ในตัวเองของดินแดนแถบนี้ ประวัติศาสตร์ของผู้คนวัฒนธรรมต่างๆ หลาก หลายในพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็นคนลาว, เขมร, มอญ, เวียดนาม, ยวน, จีน, จาม, ชอง, กูย เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

Mollerup, Asger. (2012). **Ancient Khmer Sites in Eastern Thailand.**
Chiangmai: White Lotus Press.

- Naghten, Hedwige Maltzer. (2014). "The Organization of Space in Pre-modern Thailand under Jayavarman VII" in Revire, Nicolas and Murphy Stephen A. (ed.). (2014). **Before Siam: Essays in Art and Archaeology**. Bangkok: The Siam society.
- Saraya, Dhida. (1999). (Sri) **Dvaravati: The Initial Phase of Siam's History**. Bangkok: Muang Boran.
- Vallibhotama, Srisak. (1986). "Siam Before the Fourteenth Century" in Snidvongs, Varunyupha. (ed.). **Essays in Thai History**. Singapore: Southeast Asian Studies Program.
- Vickery, Michael. (1986). "Some Remarks on Early State Formation in Cambodia" in Marr, David G. and Milner, A. C. (ed.). **Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries**. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Wales, Quarich. G. (1969). **Davaravati: The Earliest Kingdom of Siam**. London: Quartich Press.
- Wyatt, David K. (1999). "Chronicle Traditions in Thai Historiography" in **Studies in Thai History : Collected Articles**. Chiangmai : Silkworm Books.
- Wyatt, David K. (2004). "Art and History Some Reflections from Old Siam" in **Proceedings of The Traditions of Knowledge in Southeast Asia Conference 17-19 December 2003**. Yangon : Myanmar Historical Commission.
- กุหลาบ ตฤณานนท์. (2550). **อาณาจักรสุโขทัย : ราชวงศ์สุโขทัยระหว่างไทยกับลาว เขมร และญวน**. กรุงเทพฯ : ไผ่ซัด.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2541). **ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมดวรรณคดีและหมดโบราณคดี และประชุมพระราชนิพนธ์ใน**

รัชกาลที่ 4 ภาคปิกณะ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จิตร ภูมิศักดิ์. (2547). **สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา.** กรุงเทพฯ : ฟาเดียวกัน.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2502). **พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ.127 (พ.ศ.2451).** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. (2545). **เทศาภิบาล.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. (2555). **พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

เดช บุญนาค. (2532). **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458: กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธิดา สารยา. (2525). **ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น.** กรุงเทพฯ : สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ.

ธิดา สารยา. (2554). **ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

โบราณคดี, กอง. (2535). **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ.** กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี กรมศิลปากร.

ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, คณะกรรมการ. (2544). **วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดปราจีนบุรี.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรและกระทรวงศึกษาธิการ.

มินนี่, อาร์. เจ. (A. J. Minney). **ตัวจิ้งตายเพราะได้เมียฝรั่ง (Fanny and the regent of Siam)**. แปลโดย จุมพั่นนท์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน. วุฒิชัย มูลศิลป์ และ สมโชคติ อ่องสกุล. (2524). **มณฑลเทศาภิบาล : การวิเคราะห์เปรียบเทียบ**. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

วัฒนธรรม, กระทรวง. (2542). **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม 1-8**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2545). **อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

สานติ ภักดีคำ. (2554). **เขมรรับไทย : ว่าด้วยประวัติศาสตร์การสงครามระหว่างไทย-เขมร**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

สานติ ภักดีคำ. (2557). **ยุทธมรรคา: เส้นทางเดินทัพไทย-เขมร**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

ศิริวรรณ ศิลพัชรนันท์. (2556). **อัตลักษณ์ชุมชนริมน้ำแม่กลองและบางปะกง**. กรุงเทพฯ : ศูนย์นวัตกรรมการสิ่งแวดล้อมสถาบันตย์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิลปากร, กรม. (2512). **ประวัติจังหวัดปราจีนบุรีและตำนานนครมโหสถหรือเมืองพระรถของพระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์**. ปราจีนบุรี : วัดใหม่กรทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี.

ศิลปากร, กรม. (2551). **พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรีและเอกสารประวัติศาสตร์จังหวัดปราจีนบุรี**. ปราจีนบุรี : จัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองจังหวัดปราจีนบุรี 100 ปี พระพุทธเจ้าหลวงรัชกาลที่ 5 เสด็จครองศรีมหาโพธิ์ เมืองปราจีนบุรี พ.ศ. 2451.

ศิลปากร, กรม. (2553). **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), จดหมายเหตुरายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่น ๆ**. นนทบุรี : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา.

ศิลปากร, กรม. (2557). **พงศาวดารฉะเชิงเทราและเขมรในพงศาวดารรัตนโกสินทร์. นนทบุรี** : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา.

สมัย สุทธิธรรม. (2541). **เมืองโบราณศรีมโหสถ**. กรุงเทพฯ : เวิลด์มีเดีย.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2545). **ประชุมหลักฐานประวัติศาสตร์เรื่องพระเจ้าอยู่ทอ้งไม่ได้มาจากเมืองอยู่ทอ้ง มาจากจีน-ทางทะเล มาจากลาว-ทางบก**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2553). **“พระเจ้าตากข้ามน้ำที่ “ด่านกบเจะ” ปราจีนบุรี”** มติชนรายวัน. (ฉบับวันที่ 9 ธันวาคม) สืบค้นเมื่อ 2 มีนาคม 2559, สืบค้นจาก <http://www.sujitwongthes.com>.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2557). **ทอดน่องท่องเที่ยว อ.ศรีมโหสถ จ.ปราจีนบุรี**. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์.

สุพจน์ พานิชประไพ. (2528). **ปราจีน 28**. ปราจีนบุรี : สมาจังหวัดปราจีนบุรี.